

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Een eenzaam staatsman. Dirk de Geer, 1870 - 1960

Kaaij, M. van der

Citation

Kaaij, M. van der. (2012, May 31). *Een eenzaam staatsman. Dirk de Geer, 1870 - 1960*. Uitgeverij Verloren, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/19034>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/19034>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/19034> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Kaaij, Meindert van der

Title: Een eenzaam staatsman : Dirk de Geer (1870-1960)

Date: 2012-05-31

18 Den Haag-Londen 1940

Net als alle Nederlanders zijn De Geer en zijn vrouw Ria in de vroege ochtend van negen op tien mei wakker geworden van het gebrom van vliegtuigen. Even voor vieren belde Van Kleffens hem op met de mededeling dat naar alle waarschijnlijkheid Duitse troepen een aanval op Nederland hadden ingezet. Even later hoorde De Geer de ontploffende bommen op Haagse straten, zoals Waalsdorperweg, Casuariestraat en Adelheidstraat.

De avond daarvoor was uit Berlijn voor de zoveelste keer het bericht gekomen dat de aanval van de Duitse legers zou beginnen.¹ De Geer had zijn ministers gebeld met het verzoek zich gereed te houden voor een noodbijeenkomst van het kabinet. Inlichtingendiensten verwachtten dat Duitsland aan Nederland 'een of ander ultimatum zouden overhandigen' waarop de ministerraad een onmiddellijke beslissing moest nemen.²

In de vroege ochtend waren de Duitse legers de grens overgegaan en bombardeerden gevechtstoestellen verschillende vliegvelden. Voor het eerst in anderhalve eeuw viel een buitenlandse macht met volle kracht Nederland binnen. Voor een met 1940 vergelijkbare vijandige inval door een buitenlandse mogendheid moet men zelfs terug naar het rampjaar 1672. De Geer was de eerste burger, een politicus die via een democratisch proces de functie van minister-president bekleedde, die Nederland in een oorlog leiding moest geven. Na de oorlog schreef De Geer over dit moment, in reactie op een brief die hij had gekregen: "Hij bleek iets te beseffen van de ontgoocheling, het afgrijzen, de verbrijzeling waaraan ik ten prooi viel toen ons land het slachtoffer werd van het grofst denkbare misdrijf. En ook van de inzinking die mij dit bezorgde en die tenslotte een einde maakte aan mijn ambtsvervulling."³ Tijdens zijn strafzaak na de oorlog verklaarde hij dat de Duitse inval hem 'diep had geschokt'.⁴

De Duitse inval

Minister van buitenlandse zaken Van Kleffens kreeg om halfvier in de ochtend het bericht dat het vliegveld bij Bergen werd gebombardeerd. Vervolgens hoorde hij van de gezant in Brussel dat hetzelfde bij Schaerbeek gebeurde. Van Kleffens nam contact op met De Geer met het voorstel om de geheime codes naar de regeringen in Parijs, Londen en Brussel te sturen voor instructies hoe verder te handelen en om hulp te vragen. De Geer stribbelde volgens Van Kleffens tegen, maar toen Van Kleffens aanhield en op de knallen wees die ook in Den Haag te horen waren, stemde De Geer toe.⁵ Om vijf uur 's ochtends zat het voltallige kabinet in de huiskamer van De Geer. Men besloot tot het schrijven

van een proclamatie voor de koningin. De Geer besprak de punten die daarin moesten voorkomen en zonderde zich daarna af in zijn werkkamer om de tekst te schrijven. Weer beneden gekomen bleek iedereen zich te kunnen vinden in de 'korte, sobere tekst' die volgens De Jong getuigde van de verontwaardiging 'die in elke minister trilde'.⁶ De tekst met de titel 'Mijn volk' werd via de telefoon aan de koningin voorgelezen en die vond de gekozen bewoordingen 'heel goed'. Het was voor geruime tijd de laatste keer dat De Geer de koningin aan de telefoon had.

Van de verlamming bij De Geer was toen nog niets te merken. Volgens Bolkestein gaf hij die vroege ochtend leiding als vanouds. "Dit was Dirk Jan de Geer op zijn best".⁷ Volgens Van den Tempel was De Geer op dat moment 'volkomen kalm en zakelijk'.⁸ 'Van enige verwarring of opwindung bleek niets'.

Twee uur later verkaste het kabinet naar het departement van economische zaken aan het Bezuidenhout om daar verder te vergaderen. Men was het erover eens dat het kabinet zoveel mogelijk bij elkaar moest blijven om snel beslissingen te kunnen nemen. In een ruimte waar ook een telefoonlijn was, werd een vergadertafel neergezet. Er was bijna permanent contact met opperbevelhebber Winkelman. Tot dat moment moet De Geer nog enigszins vertrouwen hebben gehad in de goede afloop. Dat veranderde toen de eerste berichten over de ontwikkeling van de militaire strijd binnenkwamen, die ronduit desastreus waren. De hoop dat het Nederlandse leger minstens een paar weken de Duitse troepen zou kunnen tegenhouden, zodat in de tussentijd de Engeland en Frankrijk te hulp konden schieten, ging binnen enkele uren in rook op.

De Duitse vliegtuigen die hoog boven Nederland vlogen, waren niet op weg naar Engeland, zoals velen dachten, maar keerden boven de Noordzee terug in oostelijke richting om de vliegvelden in West-Nederland aan te vallen.⁹ Slechts enkele vliegers hadden eerder het bevel gekregen om op te stijgen, maar veruit de meeste vliegtuigen stonden toen nog aan de grond. In Bergen stonden de moderne G-1 jagers in 'hoogste alarmtoestand opgesteld op de startbaan' en vormden een makkelijke prooi voor de Duitse bommen. Eén toestel overleefde de verrassingsaanval. In de lucht was Nederland, toch al niet zijn sterkste punt, in een kort tijdsbestek weerloos gemaakt.

Een ander schokkend bericht kreeg de ministersploeg binnen over de Moerdijkbruggen. Door een nalatigheid van een commandant waren de bruggen slecht verdedigd en makkelijk te veroveren door Duitse parachutisten. Het plan om ze op te blazen en zo een cruciale dam op te werpen, viel daarmee in duigen. De gevechten op de Grebbeberg, waar het hart van de Nederlandse verdediging lag, liepen verre van voorspoedig. Vliegvelden van Valkenburg en Ockenburg werden veroverd door Duitse parachutisten en met veel moeite later weer heroverd.

Alle plannen die het kabinet van te voren had gemaakt, zoals het verplaatsen van de ministers en de koningin naar forten rond Amsterdam, bleken van geen enkel nut. De verwachting dat men in Den Haag, in het hart van de Vesting Holland, voorlopig veilig zou zijn, vervloog in enkele uren tijd. In plaats daarvan konden Duitse soldaten bij wijze van spreken ieder ogenblik het voltallige kabinet gevangennemen. Op een dergelijke agressieve en effectieve inval had men niet gerekend. Een alternatief plan lag er niet. Paniek in het kabinet was het gevolg. Na de oorlog was minister Dijkhoorn – en met hem vele militairen – verbijsterd over de aanpak van de Duitsers. Hij had het als technicus niet

voor mogelijk geacht dat men reeds kon doen wat nu gebeurd was.¹⁰ Minister Bolkestein was de enige die na de oorlog ronduit zijn ergernis erover uitsprak dat hij en het kabinet door de militaire leiding niet goed waren geïnformeerd over de moderne en agressieve strijdwijze van Duitsland.¹¹

Vanaf de ochtend van 10 mei brak voor het kabinet een bloednerveuze tijd aan waarin correcte berichten over straatgevechten in Den Haag tussen gelande Duitse parachutisten en Nederlandse soldaten, werden afgewisseld met onjuiste geruchten. Zo was er een bericht dat er vergiftigde bonbons en sigaretten waren verspreid. Zulke bonbons had niemand gezien, maar er was in het departement wel een giftige sigaret gevonden van een onbekend merk. Even later bleek dat deze afkomstig was van secretaris-generaal Hirschfeld die die Egyptische sigaret gewoon was te roken.¹² Men hoorde daarnaast van een bezetting van het Vredespaleis door NSB'ers. Net als bij de bevolking bleek ook het kabinet schrik voor de zogeheten vijfde colonne te hebben.

Dat waren de omstandigheden waarin De Geer en zijn kabinet aan de Duitse inval het hoofd moesten bieden. Uit de beschrijvingen van Hirschfeld bleek dat met name de situatie rond het gebouw van economische zaken, waar toevallig het kabinet zijn intrek had genomen, uitgesproken panikerig was.¹³ Door de snelle ontwikkelingen aan het front leek ook buiten het kabinet iedereen de kluts kwijt. De Jong schreef dat er best burgers en militairen waren die het hoofd koel hielden.¹⁴ "Over het algemeen grepen angst en verwarring met de dag wijder om zich heen."

Dat had veel te maken met de gebrekkige voorbereiding op een massale en intensieve inval van Duitse kant. Er was geen deugdelijk plan voor een eventuele verplaatsing van de regeringszetel. Er lag geen noodwetgeving klaar. Zonneklaar bleek dat eigenlijk alleen het leger in een zekere staat van paraatheid was gebracht.

De Tweede Kamer

Die vrijdagmiddag was er in de Tweede Kamer een bijeenkomst waarbij voorzitter Van Schaik een korte redevoering hield. Volgens *Het Vaderland* had deze bijeenkomst een 'zeer bijzonder karakter'.¹⁵ Er waren 'slechts een veertig leden' in de Kamer en achter de regeringstafel waren 'enkel lege stoelen'. Alle NSB'ers en communisten ontbraken. De publieke tribune was geheel leeg. "Door de meer dan half lege zaal en het feit dat de leden wandelkostuum droegen – zelfs de commiesgriffier was in een licht kostuum – miste de bijeenkomst elk plechtig karakter."

Dat niemand van de regering hierbij aanwezig was vond men na de oorlog een kardinale en veelzeggende fout. De Geer kreeg als minister-president het verwijt dat hij de kans voorbij had laten gaan om het Nederlandse volk een hart onder de riem te steken.

Van Schaik verklaarde dat hij De Geer telefonisch uitdrukkelijk had gevraagd om naar het Binnenhof te komen, zoals Cort van der Linden in 1914 in het parlement een woord van bemoediging sprak. De minister-president weigerde volgens Van Schaik, met de reden dat hij het te druk had.¹⁶ Op aandringen van de griffier, L.A. Kesper, die aanwezig was bij het telefoongesprek en over de weigering van De Geer zeer ontstemd was, belde Van Schaik nog eens.¹⁷ Toen zou De Geer hebben geantwoord: "Ik zal nog wel eens zien."

De Geer bestreed dat dit zo is gegaan. Volgens hem stelde Van Schaik hem de vraag of hij de Tweede Kamer bijeen moest roepen. De Geer antwoordde dat hij daar het nut niet van inzag, maar dat Van Schaik zijn eigen oordeel moest volgen.¹⁸ Van een verzoek van de voorzitter om naar de Kamer te komen herinnerde De Geer zich niets. Wel vertelde hij Van Schaik dat de regering te druk was om van het Bezuidenhout naar het Binnenhof te komen. "Ik geloof niet dat wij geweten hebben dat de vergadering doorging", zei De Geer.¹⁹

Ook de meeste Kamerleden besloten om niet naar het Binnenhof te komen. Van de 100 leden woonden er 38 de bijeenkomst bij.²⁰ Kamervoorzitter Van Schaik zei dat hij ondanks het ontbreken van het quorum, 'misschien met schending van grondwettelijke en wettelijke bepalingen' had gedaan alsof er een wettige vergadering bijeen was.²¹ "Na deze ongehoorde daad van de Duitsers (moest) de Kamer bijeenkomen en een woord van protest uit de vertegenwoordiging des volks klinken." Van Schaik vond dat De Geer 'schitterde door afwezigheid'.

Nu wist Van Schaik niets van de bezigheden van de regering die middag. Vanaf het moment dat het kabinet zich had geïnstalleerd in het ministerie van economische zaken was er telefonisch veelvuldig contact met bevelhebber Winkelman. De berichten die deze generaal door gaf waren die dag zonder uitzondering rampzalig. De militaire positie van Nederland verslechterde met het uur. Even was het de vraag of de residentie al niet die dag door Duitse soldaten overmeesterd zou worden. Het kabinet tastte in het duister over de veiligheid van de koningin. De Geer wachtte met smart op berichten van Van Kleffens en Welter uit Londen over eventuele hulp van Engelse zijde.

In het kabinet is überhaupt niet gediscussieerd over de vraag of iemand naar de bijeenkomst in de Kamer moest. De oud-ministers vonden de aanwezigheid in de Kamer niet nodig of raadzaam.²² Dat negen ministers deze situatie hetzelfde beoordeelden, is een opvallende uitkomst. Kennelijk waren de ontwikkelingen op militair gebied die vrijdagmiddag zo turbulent en doorkruisten de successen van de Duitsers de voorzorgsmaatregelen van het kabinet zodanig dat bezoek aan de Kamer geen prioriteit had.

Minister van justitie Gerbrandy was van de Kamervergadering op de hoogte omdat hij die middag zijn wetsvoorstel had moeten verdedigen. Hij beriep zich voor zijn afwezigheid op de informatie dat er te weinig Kamerleden waren voor een voortzetting van het debat.²³ Bovendien stelde Gerbrandy dat er op dat moment zoveel te regelen was en dat er besprekingen waren die van dringender aard waren. Dat vond ook minister Steenberghe.²⁴ Hij betwijfelde sowieso of de Kamer kon bijeenkomen, maar er was daarnaast nog 'zoveel te regelen' dat het 'onmogelijk' was om er uit te breken. Alleen achteraf – kennis hebbende van de verontwaardiging die na de oorlog over de afwezigheid van de regering ontstond – was het volgens hem 'verstandiger' geweest wanneer het kabinet wel was gegaan. Op 10 mei vond hij het beter om de handen aan de knoppen te houden.

Het had de enquêtecommissie verbaasd dat uitgerekend De Geer de staatkundige betekenis van het contact met de volksvertegenwoordiging niet heeft onderkend. Volgens De Jong had De Geer als minister-president 'verzuimd' om door zijn aanwezigheid de eenheid van regering en volksvertegenwoordigers te demonstreren. Zijn wegblijven vond hij 'symptomatisch': 'innerlijk verlamd als hij was door de ramp die het land getroffen had'.²⁵

De commissie betreurde in haar conclusie dat de regering op 10 mei niet in de Tweede Kamer aanwezig was. "Op zulk een gewichtig ogenblik behoort de verbondenheid van volk en regering in 's lands vergaderzaal uitdrukkelijk te worden beleden." De samenkomst had een historisch karakter kunnen krijgen en 'voor het moreel van ons volk van grote betekenis' kunnen zijn.²⁶ Dat had gekund, maar was het ook waarschijnlijk? De kans daarop is heel klein. Een massacommunicatiemiddel zoals radio was in de Tweede Kamer niet aanwezig. Slechts enkele journalisten woonden de bijeenkomst bij. De kranten vonden de bijeenkomst de volgende dag niet meer waard dan een éénkolommer. Geen journalist stelde bij de afwezigheid van de regering en zoveel Kamerleden vraagtekens.

De Geer had op dat moment over de inval zijn verontwaardiging reeds geuit met de proclamatie die hij 's ochtends vroeg had geschreven en die voor de radio was uitgesproken. Met die tekst stak hij de bevolking een hart onder de riem en oogstte hij algemene bewondering: zelfs Wilhelmina was daar tevreden over. Het is duidelijk dat De Geer die middag, met een als een kaartenhuis instortende landsverdediging, belangrijkere zaken aan zijn hoofd had dan het bijwonen van een symbolische bijeenkomst waar zelfs een ruime meerderheid van de Kamerleden niet het nut van inzag. De vergelijking met de toespraak van Cort van der Linden in 1914 in de Kamer, toen Nederland met geen haar werd gekrenkt, gaat daarom volkomen mank.

Geen noodwetgeving

Na de oorlog was het de vraag waarom de regering op de dag van de inval geen noodwetgeving tot stand had gebracht zoals regeringen in omringende landen dat hadden gedaan. In België had men in 1914 leergeld betaald. Het parlement gaf direct na de inval goedkeuring aan een noodwet die aan secretarissen-generaal wetgevende bevoegdheid gaf wanneer de regering zich genoodzaakt zag om naar het buitenland uit te wijken.

Volgens De Geer was het niet mogelijk geweest om in zo'n korte spanne tijds dergelijke wetgeving langs de Raad van State en de Tweede en Eerste Kamer te loodsen. Na het noemen een reeks van praktische problemen zei De Geer tenslotte tegen de enquêtecommissie: "Het is niet door ons overwogen".²⁷ Later concludeerde men dat de regering zodanig was overrompeld door de stormachtige loop der gebeurtenissen dat dit afbreuk deed aan haar besluitvaardigheid.²⁸ Geen der kabinetsleden had in die meidagen een voorstel tot dergelijke wetgeving ingediend. De regering had te weinig oog voor samenwerking met de Staten-Generaal. Dat bleek ook uit het feit dat nooit is overwogen om een representatief deel van de Kamerleden mee te nemen naar Engeland.

Telegrammen aan de Engelse regering

Zondag 12 mei, Eerste Pinksterdag, ging relatief rustig voorbij. Het gaf de ministers de kans om naar de kerk te gaan. Van den Tempel voelde al aan welke kant het op zou gaan en nam de kans waar om bij enkele familieleden en vrienden die in de buurt van Den

Haag woonden een afscheidsbezoek af te leggen. Zijn vrouw woonde in Amsterdam en een reis daar naartoe was te gevaarlijk. Van den Tempel zou zijn vrouw pas vijf jaar later terugzien.

In de loop van de zondag werden de berichten over de naderende Duitsers en het verweer van het Nederlandse leger almaar pessimistischer. Op zondagmiddag kwam generaal Winkelman op het departement van economische zaken om De Geer en Dijkhoorn over de oorlogssituatie nader te informeren. Het beeld dat de opperbevelhebber schilderde van de verdediging zag er desastreus uit. Na afloop stuurde De Geer een telegram naar de Engelse regering met de mededeling dat de situatie nu zo nijpend was geworden dat als er geen hulp zou komen van geallieerde zijde, de strijd snel gestaakt moest worden. De Duitse tanks naderden gestaag Rotterdam en het Nederlandse leger beschikte niet meer over mogelijkheden om de vijand te stoppen. In de dagen daarvoor had De Geer ambassadeur Michiels van Verduynen in Londen 'gebombardeerd met telegrammen om hulp te vragen en te zeggen dat we het anders moeten opgeven'.²⁹

Op het moment dat het laatste telegram van De Geer aankwam in Londen stond Van Kleffens, die reeds vrijdag samen met Welter Nederland had verlaten, op het punt om met Churchill, de Engelse premier, te overleggen. Later op de avond kreeg het kabinet het resultaat daarvan te horen: van Engelse kant was weinig hulp te verwachten.

Steeds duidelijker kwam de vraag op tafel te liggen of regering, koningin en kabinet naar het buitenland moesten voordat zij in handen zouden vallen van de Duitsers of dat zij net als alle andere Nederlanders het lot van de bezetting moesten ondergaan. Vanaf het moment dat minister Dijkhoorn van zijn opperbevelhebber Winkelman op zaterdag berichten kreeg dat de verdediging van Nederland een hopeloze zaak was, was de vraag of de regering moest vertrekken of blijven het enige overgebleven gespreksonderwerp.

Wel of niet in ballingschap

Maandagochtend om vijf uur arriveerde De Geer bij het ministerie van economische zaken om met het kabinet over de verplaatsing van de regering een besluit te nemen.³⁰ Zijn koffer had hij reeds bij zich. Hij hield ernstig rekening met een eventueel vertrek naar het buitenland. Ook nu schoof generaal Winkelman aan bij het beraad dat voor De Geer een van de belangrijkste in zijn lange carrière zou worden. Uit verklaringen komt het beeld naar voren van een premier die niet in staat was om de vergadering in goede banen te leiden. Wat De Geer parten speelde was dat hij er aan het begin nog niet van overtuigd was dat een verplaatsing de beste keuze was. Hij zei dat hij 'blanco' de vergadering inging en dat hij zich in de loop van de ochtend liet overtuigen van de noodzaak om de regering te verplaatsen. Zo'n positie staat een krachtige leiding in de weg.

De sfeer in het kabinet was extreem gespannen, omdat iedereen beseftte dat hij voor een besluit stond dat op zijn minst voor een reeks van jaren bepalend kon zijn. Ministers liepen voortdurend uit de vergadering.³¹ Het beraad was emotioneel. Twee ministers, Steenberghe en Van Rhijn, weigerden om het land te verlaten, hoezeer De Geer volgens een van hen ook aandrong om mee te gaan. Na de oorlog zei Steenberghe dat de minister-president niet zoals in Engeland het 'oppercommando' heeft over andere mi-

nisters.³² De katholieke minister zag geen reden om zich aan De Geer te onderwerpen, iedere minister bleef hoofdelijk aansprakelijk.

Bij de discussie over het moment om te capituleren, stonden minister Dijkhoorn en opperbevelhebber Winkelman lijnrecht tegenover elkaar. Winkelman wilde tot de laatste man doorvechten. "Ik kan mij niet veroorloven emotioneel te zijn", zei hij.³³ Op de vraag van De Geer wat hij wilde doen was zijn korte antwoord: "Doorvechten". Volgens Bolkestein sprong Dijkhoorn bij dat woord 'heftig bewogen' overeind met tranen die in zijn ogen zichtbaar werden. "Als het verloren is laat ik mijn jongens niet doodvechten", riep hij terwijl hij nerveus in de vergaderzaal rondliep. Albarda viel Dijkhoorn bij. Het werd tijd 'om op te houden'. Hoe De Geer zich in deze hoogoplopende discussie mengde werd nooit duidelijk. Na de oorlog kon geen van de ministers zich herinneren wat het aandeel van De Geer hieraan was geweest. Dat zegt eigenlijk genoeg. Vermoedelijk stond hij inhoudelijk aan de kant van Dijkhoorn. Mogelijk heeft hij als voorzitter zich terughoudend willen opstellen in een poging om de twee vleugels tot elkaar te brengen.

Nadat Winkelman de vergadering verliet ontstond er volgens Dijkhoorn een 'wanhopige toestand'. "Het was een ellende om die besluiteloosheid te zien", zei Dijkhoorn acht jaar later.³⁴ Veel ministers twijfelden aan de juistheid van het besluit om uit te wijken. Of was het vluchten? Ze vonden het een duivels dilemma. Sociaal-democraat Albarda vond dat het kabinet in Nederland moest blijven.³⁵ Gerbrandy wilde nog een dag wachten, 'terwille van de publieke opinie'.³⁶ Dat sentiment, dat de bevolking het als een vlucht zou zien, speelde veruit de belangrijkste rol bij de twijfelaars. Later verscheen Winkelman voor de tweede keer in het kabinetsberaad. Nu ging de discussie over het moment van overgave. De Geer schipperde wederom tussen Dijkhoorn en de generaal. Uiteindelijk besloot het kabinet om de opperbevelhebber de opdracht te geven om capitulatie aan te bieden op het moment dat verder vechten geen zin had.

Tussen negen en tien uur kwam het bericht binnen dat de koningin en haar gevolg richting Hoek van Holland waren vertrokken. Dat gebeurde zonder dat het kabinet daarover was geconsulteerd, laat staan dat daarover advies was gevraagd. Voor de meeste ministers, waarschijnlijk ook voor De Geer, gaf dit bericht de doorslag bij de keuze om de regeringszetel naar Engeland te verplaatsen.³⁷

Volgens topambtenaar Hirschfeld, nauw bevriend met Colijn, maakte het vertrek van 'de heren met hun koffertjes' een weinig verheffende indruk.³⁸ "Zoals de heer De Geer was en zoals hij zei: 'Och, kom nou mee, Van Asch van Wijk' (secretaris-generaal van financiën), was eigenlijk meer dan droevig." Van Asch van Wijk wilde in Nederland blijven, maar liet zich op het laatste moment toch door De Geer overtuigen. Hirschfeld, en velen zeiden hem dat na, verklaarde na de oorlog dat de regering in die hectische meidagen bij Colijn in 'onnoemelijk' veel betere handen zou zijn geweest.³⁹ Wat hij dan beter had gedaan bleef vaag. Colijn ontplofte bijkans van woede toen hij hoorde van de 'vlucht' van de koningin en het kabinet naar Engeland. Hij dacht zelfs aan het instellen van een alternatieve regering, een soort coup. Had Colijn als minister-president eveneens besloten tot het verplaatsten van de regeringszetel naar elders om daar de strijd voort te zetten? Juist dat besluit van De Geer is volgens de parlementaire enquêtecommissie het meest cruciale geweest van de regering tijdens de oorlog.

Naar Hoek van Holland

Op het moment dat het kabinet, minus Van Rhijn en Steenberghe, naar Hoek van Holland vertrok, was er nog niets geregeld met betrekking tot de overdracht van het burgerlijk gezag. Dat onderwerp kwam pas in de auto aan de orde. Het gaf aan in welke blinde paniek het kabinet uit Den Haag was vertrokken, waarbij niemand het hoofd leek koel te houden. In Hoek van Holland besloten de ministers om een communiqué te schrijven over het vertrek van de regering dat bestemd was voor de bevolking. Dit dwong het kabinet om preciezer na te denken over de doelstelling van de verplaatsing: voortzetten van de strijd tegen Duitsland vanuit Engeland. De Geer nam contact op met de achtergebleven ministers Steenberghe en Van Rhijn om er bij hen op aan te dringen alsnog onmiddellijk naar Hoek van Holland te komen. Hij slaagde er zowaar in hen te overtuigen. Voor zij vertrokken droeg Steenberghe, terwijl Van Rhijn, Snouck Hurgronje en Hirschfeld in een cirkel bij elkaar stonden, ook het civiele gezag op aan Winkelman. Alle secretarissen-generaal waren verantwoording schuldig aan Winkelman. De Geer belde met Winkelman om hem precies te instrueren over de gedragslijn bij capitulatie. Aanvankelijk herinnerde De Geer zich dit gesprek niet. Maar later 'schemerde' hem ook iets voor de geest van een 'aide mémoire', door Dijkhoorn geschreven, met de formulering voor de opdracht aan Winkelman.⁴⁰

Het ontbrak volgens de enquêtecommissie die ochtend aan leiding.⁴¹ "Maar als het gaat om zulke grote beslissingen, zo is men geneigd zich af te vragen, komt dan in zulke omstandigheden niet een krachtige figuur naar voren om voor zover en voor zolang dat nodig is, leiding te geven aan besprekingen, die geen uitstel kunnen gedogen, omdat het hoogste belang van het land op het spel staat?" Het antwoord is nee.

Behalve gebrek aan leiding bij dat belangrijke besluit, verweet de commissie De Geer dat hij er als premier niet voor had gezorgd dat er meer ambtenaren mee naar Londen waren gegaan. Na verloop van tijd bleek dit gebrek aan deskundigen een behoorlijke handicap voor de regering. Op vragen van de enquêtecommissie zei De Geer dat hij nooit een gemis aan ambtenaren had ervaren.⁴²

De stormachtige oorlogsdagen van 10 mei tot en met 14 mei leverden een scenario op waarmee De Geer tijdens zijn formatie in 1939 geen rekening had gehouden.⁴³ De belangrijkste kritiek op hem was zijn gebrek aan leiding, vooral op maandagmorgen 13 mei. Die ochtend lagen twee zaken voor: wanneer capituleren we en gaan we onze zetel verplaatsen of niet. Twee vraagstukken waarmee veel mensenlevens op het spel stonden en het voortbestaan van een onafhankelijk bestuur. Dat laatste was veruit het belangrijkste besluit van de oorlogsjaren, oordeelde enquêtecommissie. De manier waarop het kabinet tot dat besluit kwam verdiende niet de schoonheidsprijs, maar het was wel het juiste besluit.

Contacten met Wilhelmina

Aanvankelijk wilde Wilhelmina helemaal niets horen van een vlucht uit haar vaderland. Zij ontstak in woede toen zij vernam dat het kabinet een vertrek naar Engeland over-

woog. Als Wilhelmina volgens De Jong naar ‘haar hart’ zou hebben geluisterd zou zij zijn vertrokken naar de Grebbeberg om daar, zoals haar vader Willem III dat uitdrukte, ‘als de laatste man te vallen in de laatste loopgraaf’. Nu vertrok zij – waarschijnlijk op aanraden van Winkelman – op maandagmorgen naar Hoek van Holland om daar op een schip te stappen dat haar aanvankelijk naar Zeeuws-Vlaanderen zou brengen. Toen later bleek dat ook dit deel van Nederland niet lang veilig zou zijn, werd koersgezet naar Engeland. Die avond overnachtte zij in Buckingham Palace.

Van het vertrek van koningin Wilhelmina is nooit een compleet beeld geschetst. Het verbaasde de enquêtecommissie dat over het vertrek van de koningin totaal geen overleg was geweest tussen haar en het kabinet.⁴⁴ Ook moest zij constateren dat het vertrek van het Prinselijk gezin geheel buiten het kabinet om was gegaan en dat een duidelijk kabinetsbesluit had ontbroken. Beide kwesties vond de commissie kwalijk, omdat het om ‘uitermate belangrijke staatsrechtelijke’ aangelegenheden ging.

De vraag is aan wie dat lag. Er zijn sterke aanwijzingen dat De Geer van zijn kant wel degelijk pogingen heeft ondernomen om met de koningin in contact te komen. Volgens minister Van Rhijn glipte bij De Geer op maandagmorgen 13 mei juist de leiding van de vergadering uit handen, doordat hij voordurend tevergeefs telefonisch contact trachtte te leggen met Tets van Goudriaan, directeur van het kabinet van de koningin.⁴⁵ Die weigerde telkens aan de telefoon te komen. Een andere aanwijzing leverde Snouck Hurgronje, secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken en als vervanger van Van Kleffens aanwezig bij de ministerraad. Hij vertelde dat hij er twee keer getuige van was dat De Geer in die turbulente meidagen pogingen deed om de koningin te spreken te krijgen. “Ik weet dat de heer De Geer voortdurend probeerde contact te krijgen om naar de koningin toe te gaan.”⁴⁶

De Geer zei hierover later dat het het kabinet op een gegeven moment duidelijk werd dat de koningin op het punt van al dan niet vertrekken ‘à la suite van generaal Winkelman was’. Zij zou zijn advies volgen en niet naar het kabinet luisteren. Op de constatering dat het aan coördinatie had ontbroken zei De Geer: “Dat er een lacune is geweest, moet ik beamen.”⁴⁷ Wiens schuld dat was liet hij in het midden.

De Jong meent dat het kabinet, door te kiezen voor een centrale commandopost in het departementsgebouw aan het Bezuidenhout, zich liet ‘opsluiten’.⁴⁸ De ministers isoleerden zich niet alleen van hun departement, maar ‘ook van het staatshoofd’.⁴⁹ Geen van de ministers werd volgens hem ontboden en ‘niemand vroeg een audiëntie aan’. Tegelijkertijd constateert De Jong dat Wilhelmina zich niets wenste aan te trekken van De Geer en zijn collega’s. Het vertrek van het prinselijk paar, daar had het kabinet volgens haar helemaal geen zeggenschap over.⁵⁰ En dat gold ook voor haar eigen vertrek. “Het is niet onze indruk”, schrijft hij, “dat koningin Wilhelmina voornemens was de beslissingen die op haar afstormden (...) afhankelijk te stellen van de goedkeuring van enig kabinet, laat staan het kabinet-De Geer dat zij geen bijzondere achting toedroeg.” Ministers waren ‘tijdelijke gezagsdragers’ en ‘de laatste verantwoordelijkheid voor het wel en wee des lands’ lag bij haar. “In deze kritiekste situatie van haar leven zou zij doen wat zij, ongeacht ministeriële adviezen, zelf voor geboden hield.”⁵¹ Biograaf Fasseur schrijft niets over de overwegingen van Wilhelmina om te vertrekken. Dat is opmerkelijk, want het besluit om uit te wijken was misschien wel het belangrijkste van haar veertigjarige koningschap.

De Geer was zich zonder twijfel ervan bewust dat het van het grootste belang was dat kabinet en staatshoofd een eenheid bleven vormen, ook in het uiterste geval dat de regering naar het buitenland moest vluchten. Vandaar zijn pogingen om met Wilhelmina in contact te komen.

Het falen hiervan vormde een niet geringe handicap voor het kabinet. Pas toen op het eind van de ochtend van 13 mei het bericht kwam dat de koningin op eigen initiatief het land had verlaten, kon ook het kabinet een positief besluit nemen. Vervolgens kampten met het probleem dat niemand wist wat het reisdoel van de koningin was. Het bleef de vraag of de eenheid van de Kroon hersteld kon worden.

De Jong concludeerde dat het meer geluk dan wijsheid was dat koningin en ministers op 14 mei zich in dezelfde stad bleken te bevinden.⁵² Waarschijnlijk is dat aan de Engelsen te danken. Van den Brandhof neemt in zijn proefschrift over de oorlogsregeringen-De Geer en -Gerbrandy die conclusie van De Jong over en gaat nog een stap verder.⁵³ In het onhandelbare gedrag van Wilhelmina en het vertrek met stille trom zag Van den Brandhof een plan om zich van het kabinet te ontdoen om 'te pogen in onbezet gebied als alleenheerseres de strijd voort te zetten'.⁵⁴

In ballingschap in Londen

Oud-minister Van Lidth de Jeude (Colijn III en v) kenschetste in zijn dagboek het kabinet in de begintijd in Londen als een 'stelletje duiven op een rijtje in den dakgoot op een regenachtige namiddag'.⁵⁵ Later verschenen hiervan nog vele varianten. Zo beschreef Meyer Sluysen de ministers als 'een beetje verkreukeld, alsof ze gisteravond hebben ge ganzenbord en bij het opwindende hazardspel in slaap zijn gesukkeld'.⁵⁶ Beyen vond het kabinet lijken op een stel tramconducteurs zonder tram.⁵⁷ Wat mogelijk meespeelde was de neiging van ontheemde emigranten om wat al te eenzijdig naar het kabinet te kijken. Dat in combinatie met de nodige achterklap die in de Londense kolonie schering en inslag was. Directeur Rijkens van Unilever zei tegen de commissie: "Men meende uit hetgeen men hoorde – de heer Rijkens heeft geen enkel concreet bewijs – dat er heel weinig kracht en moed achter de toenmalige regering stond."⁵⁸

Het is de vraag of Nederlandse expats in Londen, met hun olijke beschrijvingen, een reëel beeld hadden van de situatie waarin het kabinet zat. Volgens Van der Zee in zijn boek *In Ballingschap* richtte De Geer zich bij aankomst in Londen tot de daar wachtende journalisten.⁵⁹ "Maar in plaats van de krachtige verklaring dat Nederland de strijd met behulp van de Britten zou voortzetten, kregen dezen van De Geer slechts 'gejammer te horen over het lot van zijn land'. Van der Zee vergat dat op dat moment de gevolgen van het bombardement op Rotterdam net bekend begonnen te worden met berichten over duizenden burgerslachtoffers. De inkt van de door Winkelman getekende capitulatie was nauwelijks droog. Van het leger was op een paar oorlogsbodems na niets meer over. Nederland was volledig overgeleverd aan de gunsten van Engeland. Wat viel er op dat moment te strijden? Daarnaast was er nog dat gevoel van schaamte voor de smadelijke vlucht, waarvan de ministers wisten dat die in Nederland op veel kritiek zou stuiten.

De ministers sloegen hun kamp op in het Grosvenor House. In dat hotel ontmoette

Kabinetsoverleg in oktober 1940, na het vertrek van De Geer als minister-president. Vlnr: Welter, Van Kleffens, Dijkhoorn, admiraal Furstner en Gerbrandy. Foto Rijksvoorlichtingsdienst.

Van Lidth de Jeude de ministers 'die met sombere gezichten thee zitten te drinken'. "Jhr. de Geer doet zeer verrukt dat hij mij ziet en beklagt zich dat hij zijn vrouw niet kan laten weten dat hij bericht heeft ontvangen uit Nederlands-Indië, dat daar een kleindochter is geboren. Het schijnt wel de belangrijkste gedachte die hem bezig houdt." Nu had De Geer zeker andere dingen aan zijn hoofd. Het kabinet moest de eerste dagen vergaderen in een leegstaande slaapkamer of soms in de lobby van het hotel, in het bijzijn van andere gasten.

Volgens de enquêtecommissie was er nog een andere factor die het kabinet parten speelde. Die was meer van psychologische aard en betrof de 'moeilijkheden die eigen zijn aan ieder immigrantenmilieu'.⁶⁰ Een van de beste beschrijvingen kwam van Lou de Jong. "Die groep van Nederlanders was zeer onharmonisch samengesteld (...) en velen die tot die groep behoorden verkeerden ook door het feit van de scheiding van hun vaderland en van hun familie, door de ernstige zorgen daarvoor, bewust of onbewust in emotionele conflicten en moeilijkheden: men was zeer gespannen, overdreven gespannen en geïrriteerd tegenover elkaar. Er was een zeer sterke neiging om allerlei achterklap als de waarheid te accepteren en met grote ijver en snelheid door te geven. In verschillende opzichten was het een moreel ... niet gezonde atmosfeer. Dit was de sfeer die men ook aantrof in de kringen van de Noren, de Belgen, Tsjechen enz. in Londen. Dit is de psychologische achtergrond tegen welke men al die regeringen moet zien."⁶¹

Wetsbesluit buitenlandse tegoeden

Een van de eerste besluiten die het kabinet moest nemen betrof de tegoeden die Nederlanders in het bezette gebied hadden uitstaan bij Amerikaanse banken. Men was bang dat de nazi's beslag zouden leggen op die tegoeden. Het probleem was dat de Nederlandse overheid volgens het Engelse en Amerikaanse recht niet zonder meer die bezittingen kon beschermen of dat de regering automatisch als gemachtigde kon optreden. Daarvoor moesten de bezittingen eerst onteigend worden.

Tegen het wetsvoorstel A1 – men gebruikte in Londen een nieuwe nummering – had De Geer principiële bezwaren. Een overheid die zo zwaar ingreep in de eigendomsverhoudingen van ook 'loyale Nederlandse burgers', dat kon niet.⁶² Hij wilde niet dat de goeden onder de kwaden zouden lijden. Dat standpunt had hij ook ingenomen in de crisisjaren toen veel burgers in financiële problemen kwamen en er voorstellen kwamen om eenzijdig hypotheek op te zeggen. De Geer dacht dat er andere manieren waren om die tegoeden uit Duitse handen te houden. Hij was echter in het kabinet de enige die daar zo over dacht en omdat de andere ministers haast wilden maken met het Koninklijk Besluit, besloot hij zich bij het besluit wel neer te leggen, maar het niet mee te tekenen. In plaats daarvan tekenden de ministers van justitie, buitenlandse zaken en koloniën.

De zaak kreeg na de oorlog een staartje toen Gerbrandy beweerde dat de motieven van De Geer tegen het ontwerp A1 niet juridisch van aard waren. De Geer was 'bereidwillig' om met de 'vijand tot een compromis te komen'.⁶³ Dat gevoel leefde volgens hem ook bij de andere collega's. De Geer was woedend toen hij na de oorlog deze aantijging las. "Zulke fantasieën in een officieel stuk te lezen, is wel het bitterste dat iemand overkomen kan."⁶⁴ De commissie oordeelde – onder meer op basis van getuigenissen van de andere ministers – dat de bezwaren van De Geer tegen wetsontwerp A1 uitsluitend een juridisch/economische achtergrond hadden.⁶⁵ De wens om de Duitsers 'niet onaangenaam te zijn' speelde geen enkele rol. Van den Tempel schreef over de kwestie: "De Geer, als altijd: hoekig, eigengereid, vasthoudend aan beproefde leerstellingen, maar actief, scherp en argumentatief, werd even kopschuw."⁶⁶

Een van de bezwaren van De Geer tegen het A1 wetsontwerp, was dat door de juridisch onduidelijke formulering onzeker bleef welke personen, bedrijven of fondsen nu wel en niet onder de regeling vielen. Later, in de loop van 1941, bleek dat dit ontwerp onderwerp was van een competentiestrijd over de uitvoering tussen verschillende departementen.⁶⁷ Het was typerend dat De Geer midden in de oorlog bleef vasthouden aan juridische principes. Hij liet hiermee zien hoe weinig bevattelijk hij was voor de bijzondere omstandigheden die een oorlog met zich meebracht.

Vrede van Amiens

Enkele weken na aankomst van de Nederlandse regering in Londen mocht De Geer als regeringsleider zijn opwachting maken bij Churchill. Dat had even geduurd, omdat Churchill kort daarvoor Neville Chamberlain als premier was opgevolgd. Op 4 juni be-

trad De Geer samen met Van Kleffens en de gezant in Londen, Michiels van Verduynen, de ruimte waar Churchill en zijn 'war cabinet' hun vergaderingen hielden.

Het betrof een kennismakingsgesprek tussen de regeringsleiders waar een reeks van onderwerpen over de oorlog aan de orde zou komen. Volgens Gerbrandy had De Geer met dit gesprek Nederland te schande gemaakt. Het had zijn positie als premier al praktisch onhoudbaar gemaakt.⁶⁸ "In zijn eerste onderhoud met mr. Churchill had hij al een soort Vrede van Amiens voorgesteld. De reactie laat zich denken." De Vrede van Amiens was het verdrag dat in 1802 een einde maakte aan de oorlog tussen Frankrijk en Engeland. Volgens Van Kleffens had het optreden van De Geer een 'allerakeligsten indruk' gemaakt.⁶⁹

In de geschiedschrijving van dit beroemde gesprek is altijd als een vaststaand feit aangenomen dat De Geer een Vrede van Amiens voorstelde.⁷⁰ Churchill moest daar volgens Van Kleffens niets van hebben en 'gromde'. "Het was volkomen in strijd met de Engelse opvattingen die uitsluitend geleid werden door de gedachte van voortzetting van de strijd zonder meer", zei Van Kleffens. Het was volgens hem dodelijk voor het beeld van Nederland. "Men zei daar: wat is dat voor een gezelschap uit Nederland dat hier aankomt? Kunnen wij daarmee werken?" In zijn memoires stelde Van Kleffens dat de 'onflinkheid' van de premier bij Churchill nadelig uitwerkte voor de waardering van Nederland.⁷¹

Bracht De Geer wel zelf de term Vrede van Amiens ter sprake? Later zei Van Kleffens dat hij 'het niet helemaal meer zeker wist'. De andere aanwezige, Michiels van Verduynen, kon zich heel goed herinneren dat niet De Geer de uitdrukking 'Vrede van Amiens' gebruikte, maar dat Churchill zelf daarmee kwam.⁷² De Geer legde een casus uit waarna Churchill vroeg of hij zoiets voor zich zag als een Vrede van Amiens.⁷³

De Geer noemde de ontmoeting een 'vriendschappelijke bespreking' om kennis te maken, waarbij de heren 'meer hardop dachten dan voorstellen deden'.⁷⁴ "In de loop van het gesprek zei ik: als de oorlog blijft voortduren, zou het dan niet goed zijn eens te denken aan een adempauze?" De Geer ontkende dat Churchill hier erg ontstemd over was en dat hij alleen zei: 'dat moesten we niet doen'. Het was niet iets waarvan De Geer vond dat hij dat vooraf aan zijn collega's had moeten voorleggen, zoals Gerbrandy in 1946 meende.

De stelling van Van Kleffens dat de richting waarin De Geer dacht op dat moment in strijd was met 'de Engelse opvattingen', was feitelijk onjuist. Uit de notulen van de ministerraad blijkt dat Van Kleffens zijn Engelse collega Halifax medio juli, ruim een maand na de ontmoeting met Churchill, nog eens heeft gevraagd of de Engelse regering met Duitsland ging onderhandelen. Van Kleffens kreeg als antwoord dat Halifax dat 'niet voor alle omstandigheden uitsloot'.⁷⁵

Van dat bezoek aan Churchill had Van Kleffens, volgens eigen zeggen, een notitie voor zijn collega's gemaakt, maar die is helaas zoekgeraakt.⁷⁶ Dat is heel wonderlijk want bij de ministerraad ingebrachte stukken worden zorgvuldig bewaard. Geen van zijn collega's kon zich dat stuk herinneren. Zij zeiden dat hen vaag voor de geest stond dat het gesprek niet helemaal vlekkeloos verlopen was. Alleen Bolkestein meldde in zijn in 1945 geschreven memoires dat het gesprek 'onder geleide van mag men wel zeggen Van Kleffens' een 'fiasco' was geworden.⁷⁷

Gelukkig maakte Churchill van het gesprek wel een aantekening.⁷⁸ Op 6 juni stuurde hij naar Halifax en Anthony Eden, minister van oorlog, het volgende memo: *"The Dutch Ministers yesterday stressed the importance of forming a Dutch brigade, and of furnishing them with as much equipment as possible. If there is no Foreign Office objection, it seems very important to get on with this as quickly as possible, and I shall be very glad to receive a weekly report."*⁷⁹

In al zijn beknoptheid komt hier een totaal ander beeld naar voren dan Van Kleffens schetste. Churchill is door De Geer en Van Kleffens overtuigd geraakt van de noodzaak om in Engeland een Nederlands leger op te zetten en dat te voorzien van zoveel wapens als mogelijk om de strijd tegen Duitsland voort te zetten. In deze vertrouwelijke notitie is geen spoor te vinden van de 'allerakeligste indruk' die De Geer namens de Nederlandse regering op Churchill zou hebben gemaakt.

Compromis met Hitler

Het belangrijkste politieke vraagstuk in de eerste maanden na de vlucht betrof het, in de woorden van de enquêtecommissie, definiëren van de oorlogsdoeleinden van de Nederlandse regering. Jarenlang hadden opeenvolgende regeringen met grote vasthoudendheid strikte neutraliteit betracht. Met de inval van de Duitse legers lag dat beleid aan scherven, de regering had Duitsland de oorlog verklaard. Maar wat moest er voor in de plaats komen? Daarover liepen in het kabinet vanaf het begin de meningen uiteen. Dat varieerde van het zoeken naar vrede tussen de grote mogendheden tot aan het voortzetten van de oorlog tot het bittere einde.

Veruit de ernstigste kritiek die men op het politiek handelen van De Geer als premier had, betrof zijn voorstellen om 'contact met de vijand' te zoeken om tot een compromis te komen. Volgens De Jong wilde hij zelfs voor Nederland vrede met Hitler sluiten en wilde hij dat totaal buiten het bondgenootschap om doen.⁸⁰ De Geer stond in Londen na zijn vertrek te boek als een zogeheten defaitist, iemand die Duitsland onoverwinnelijk achtte en zich bij die suprematie wilde neerleggen.

Of De Geer inderdaad zo ver ging als De Jong beweerde, vergt een nadere bestudering van de notulen van de ministerraad.⁸¹ De eerste keer dat De Geer daarover sprak was medio juni. Hij verwachtte rond die dagen een 'vredesoffensief' van Hitler.⁸² De Geer vond dat Nederland moest trachten om hierop invloed uit te oefenen. Dat was minister Bolkestein met hem eens, Nederland moest een eigen houding bepalen, 'vrij van Engeland'. Van Kleffens vond dat laatste niet zo'n goed idee. Toch vonden ook de ministers Albarda en Van Rhijn dat Engeland moest worden verzocht om Nederland in een eventueel vredesoverleg 'niet door uitspraken te binden'. Zij maakten die opmerking omdat in die dagen niemand uitsloot dat Engeland eenzijdig een bestand zou sluiten met Duitsland dat het belang van Nederland zou kunnen raken.

Over het vredesoverleg bleef het in de ministerraad even stil. Dat veranderde op 11 juli.⁸³ Directe aanleiding daar voor was een beschouwing die minister Dijkhoorn de dag daarvoor in de ministerraad had gegeven over de militaire situatie. Hij concludeerde dat het Duitse leger oppermachtig was. Het zou bij een eventuele aanval Engeland overrompelen, net zoals dat met Frankrijk was gebeurd. Vooral de overmeestering van Frankrijk,

dat in de jaren dertig aanzienlijk in zijn defensie had geïnvesteerd, had grote indruk gemaakt. Daar kwam nog eens bij dat Duitsland dezelfde dag, dus op 10 juli, the battle of Britain was begonnen.

Daarop aansluitend achtte De Geer het de hoogste tijd voor een vredesinitiatief. Hij stelde voor een telegram te sturen naar het neutrale Zweden met de vraag wat het kon doen om de oorlogvoerenden aan de onderhandelingstafel te krijgen. Welter en Dijkhoorn vonden dat een grote stap en wilden daar eerst advies over van de Engelse regering. De Geer vond dat niet verstandig. Engeland moet 'waken tegen de schijn van zwakte', staat in de notulen. Dat land zou sterker in de onderhandelingen staan als het initiatief van andere landen zou komen. Dat was De Geers motief om Engeland erbuiten te houden. Van Kleffens 'reserveert zijn oordeel' en noemde het voorstel een 'zeer krasse stap'. Nederland moest niet vergeten dat Engeland een bondgenoot was en gastvrijheid verleende. Ook vond hij de Zweedse regering een niet zo geschikte intermediair, Spanje zou beter zijn.

De volgende dag, op 12 juli, bracht De Geer het onderwerp weer ter sprake. Van Kleffens kwam nu met een stellig negatief advies. Hij achtte het ogenblik ongeschikt omdat bij een onderhandeling Duitsland nu "zich als overwinnaar of toekomstig overwinnaar gaat gedragen. We zouden door het initiatief ons land in de slechtst denkbare positie brengen". De Geer was het hier niet mee eens. Juist om te voorkomen dat Duitsland zich als overwinnaar ging gedragen wilde hij Engeland buiten het initiatief houden.

Tegen dat denkbeeld verzette Gerbrandy zich fel. Het was de eerste keer dat hij zijn 'doorvechten-tot-het-bittere-eind-houding' in de ministerraad naar voren bracht, al dan niet daartoe aangezet door Wilhelmina, met wie hij toen reeds intensief contact had. "Wij moeten het wagen alles te verliezen om voor de toekomst land en volk te behouden. Engeland strijdt voor eigen imperium maar ook tegen een boze macht. Een tegenstander die nooit zijn woord houdt, traktaten niet eerbiedigt, gewetensvrijheid vernietigt, christelijke cultuur vernietigt. Wij kunnen de hand niet toesteken. Ook is dat ontrouw aan andere landen. Nederland zou in een vazallenpositie komen. Ook een remisevrede acht hij verwerpelijk."

De andere ministers zaten tussen De Geer en Gerbrandy in. Dijkhoorn stelde dat hij een uitgestoken hand niet zou weigeren, maar dat een initiatief buiten Engeland om lanceren ondenkbaar was met het oog op het bondgenootschap. Van Boeijen zei dat Gerbrandy over het hoofd zag dat landen als Nederland en België overwonnen waren. Hij vroeg zich af of het niet beter was als de Verenigde Staten zich met het vredesproces zouden bemoeien. Bolkestein wilde niet buiten Engeland om handelen en hij vond de vs niet geschikt als onderhandelaar. "De enige zedelijke macht waarop beroep gedaan zou kunnen worden gedaan, zou de paus zijn." Albarda sloot zich aan bij Van Kleffens en zei dat als er een vredesvoorstel moest komen, dat dan de vs de beste tussenpersoon was. Ook Steenberghe en Van den Tempel waren het met hun collega eens.

Van Kleffens zei dat hij graag een uitweg wilde, maar dat hij die nog niet zag. Hij beloofde dat hij zijn gezanten in Zwitserland, Zweden en Spanje zou seinen dat zij hun oren gespist moesten houden op initiatieven die in die landen werden ontwikkeld. De Geer constateerde dat er voor zijn ideeën geen draagvlak was en betreurde het dat Nederland geen 'eigen politiek' kon voeren om te voorkomen dat Europa in een ruïne zou verande-

ren. Naar aanleiding van de discussie maakte Van Kleffens een nota waarin hij een rol van Nederland bij de vredesbesprekingen afwees.⁸⁴ Daarin staat de volgende zin: "Dit is meteen het antwoord op het voorstel van de heer Van Rhijn die op eigen houtje wilde doen informeren wat men met Nederland-alléén voor heeft." Het was dus Van Rhijn die in het kabinet een separate vrede voorstond en niet De Geer.⁸⁵

De Geer legde zich niet neer bij de twijfelende houding van zijn collega's. Naar aanleiding van de rede van Hitler, waarvan De Geer meende dat de Duitse dictator daarin de deur naar vrede openhield, stelde hij een week later, op 22 juli, wederom voor om actie te ondernemen.⁸⁶ De nationalistische pers in Engeland verheugde zich volgens De Geer op een *battle of England* en dit maakte het voor de Engelse regering bijna onmogelijk om serieus te kijken naar mogelijkheden voor vrede.

Wederom zag hij juist daarom een taak voor andere landen en hield hij vast aan de vooroorlogse zelfstandigheidspolitiek. "(De) Nederlandse regering mag niet mede schuldig zijn door lijdelijk toe te zien." Hij verwees ook naar Colijn die in zijn brochure *Op de grens van twee werelden* voor een vrede tussen de grote mogendheden pleitte.

De Geer wilde de Engelse regering op de hoogte stellen, maar geen toestemming vragen. Hij stelde voor om via een gezant de Duitse regering te laten weten dat de Nederlandse regering bereid was om met een afvaardiging naar het continent te gaan om te praten over de 'mogelijkheid van vredesonderhandelingen'. Hij zette zijn kabinet plotse-ling voor het blok: als zijn collega's niet akkoord zouden gaan, stapte De Geer naar de koningin om zijn ontslag in te dienen.

Van Kleffens zei dat hij de Engelse minister van buitenlandse zaken, Lord Halifax, had gesproken. Die hechtte weinig betekenis aan de rede van Hitler. Op de man af gevraagd erkende Halifax dat hij onderhandelingen met Hitler niet in alle omstandigheden uitsloot. Gerbrandy verbaasde zich erover dat De Geer dreigde met ontslag omdat hij altijd pleitte voor eenheid in het kabinet. Daarnaast stelde Gerbrandy nog eens dat het onmogelijk is om met Hitler te onderhandelen zolang Nederland bondgenoten heeft. De ARP'er kon zich geen concrete voorstelling maken van De Geers bedoelingen. Ook Albarda meende dat Nederland niet mocht zwichten onder het 'grote kwaad dat de hoogste waarde van het leven bedreigt'. Bolkestein en Van Rhijn zeiden de beweegredenen van De Geer wel te begrijpen, waarbij eerstgenoemde voorstelde om Nederland Duitsland te laten uitnodigen om de voorwaarden voor vrede te noemen. Zij vonden het jammer dat Hitler in zijn rede geen voorwaarden aangaf. Van Rhijn klaagde erover dat de Engelsen te positief waren over de afloop van de oorlog en wellicht deze kans voorbij lieten gaan.

Uiteindelijk draaide De Geer tijdens de vergadering bij. Hij wilde het voorstel van Bolkestein om Duitsland naar de voorwaarden te vragen nog eens bekijken en overwoog zijn tekst te veranderen. Tegen Gerbrandy zei hij dat de onbetrouwbaarheid van Hitler niet 'eeuwig een beletsel voor vrede' kon blijven, maar De Geer wilde 'niet zwichten voor Duitsland' en wilde in Nederland 'geen fascistische regering zien komen'. Van een portefeuillekwestie was geen sprake meer.

Twee dagen later zei De Geer dat hij zijn voorstel had veranderd. Het bleek een aanzienlijke afzwakking. De Geer wilde afzien van het vragen van een onderhoud met Hitler en wilde in plaats daarvan telegrafisch of schriftelijk vragen onder welke voorwaarden de Führer 'vruchtbare besprekingen ter bevordering van de vrede' zou kunnen openen.

Hij meende dat Nederland geen ‘separate vrede’ moest zoeken, ‘want die is niet verkrijgbaar’. Van Kleffens stelde voor om daarover eerst een gesprek te hebben met zijn Engelse collega, Lord Halifax. De Geer stemde daarmee in, waarschijnlijk tot opluchting van de andere ministers. Gerbrandy was blij dat De Geer geen separate vrede wilde en had geen bezwaar tegen ‘voorzichtige besprekingen Van Kleffens-Halifax’. Steenberghe constateerde dat de standpunten niet ver meer uiteenlagen.

Van Kleffens deed twee dagen later, op 26 juli, in het kabinet verslag van zijn ontmoeting met Halifax. De minister stelde vast dat het op dit ogenblik niet gunstig was voor een initiatief en dat dit schadelijke gevolgen zou kunnen hebben. De Duitsers waren twee weken daarvoor de aanval op Engeland begonnen. Verder was het starten van onderhandelingen niet mogelijk zonder daarbij een zwak figuur te slaan. De Geer gaf Van Kleffens gelijk en zei dat deze mededelingen hem voor het moment bevredigden. Wat De Geer betreft eindigde daarmee zijn streven om Nederland een rol te laten spelen bij het zoeken naar een vredesoplossing.

De wapenstilstand van Plesman

Nadat het kabinet zijn voorstellen om het vredesproces op gang te brengen in juli ter zijde had gelegd, was voor De Geer de kous af. Betekende dit het einde van de vredes pogingen binnen het kabinet? Niet voor minister van buitenlandse zaken Van Kleffens. Hij kreeg in augustus contact met Albert Plesman, oprichter/directeur van de KLM en een landelijk bekende ondernemer. Plesman kon het niet langer aanzien dat de oorlog voortduurde. Hij vreesde, net als De Geer, dat de overwinning van Engeland straks op de ‘puinhopen en vele hongergraven’ zou worden behaald waar dan tevens ‘de kiem voor een nieuwe oorlog’ werd gelegd.⁸⁷ “Het ligt toch in ieders bedoeling dat het volgende vredesverdrag een stabiele toestand moet scheppen. (...) Excellentie, ergens moet een begin worden gemaakt”, schreef Plesman – die door tijdgenoten allesbehalve als wereldvreemd en naïef werd gezien – aan Van Kleffens.

Voordat Plesman Van Kleffens benaderde had hij al op 24 juli in Berlijn drie uur lang met Göring gesproken over de voorwaarden die aan een vredesverdrag verbonden zouden moeten worden.⁸⁸ Snouck Hurgronje, rechterhand van Van Kleffens, achtte de besprekingen van Plesman van het ‘grootste belang’.⁸⁹ Een van de voorwaarden waarover Göring in een vredesverdrag met Engeland wilde nadenken was dat Noorwegen, Denemarken en Nederland weer onafhankelijke staten zouden worden.⁹⁰

Van Kleffens vond de uitkomst zo belangwekkend dat hij in het Engels er een nota over liet schrijven die bestemd was voor Lord Halifax. Die nota van een onbekend gebleven schrijver, introduceerde Plesman als een man of *vigour and determination* die wel eens uit de bocht vloog.⁹¹ Over het doel van de missie van Plesman liet de nota geen twijfel: “The above mentioned fundamental principles aim at the signing of a peace treaty which is of a nature to ensure a lasting and fruitful cooperation between the British empire and the German Reich”.⁹²

De nota sloot af met een opmerkelijke toekomstvisie. “Great works ought to result from this collaboration and in this way a favorable economic development will be fostered. The trust between Great Britain and Germany ought to be developed to such an extent that the opposition against the

tunnel under the Channel will disappear and that an exchange of goods, persons and ideas between Great Britain and the Continent will be encouraged.”⁹³ De enquêtecommissie constateerde dat op de voorpagina van deze nota een aantekening stond in het handschrift van minister Van Kleffens. Hij kon dus niet ontkennen dat hij dit document onder ogen had gehad. Een week later stuurde Halifax Plesman een telegram. “Uw aangelegenheid hier met belangstelling bestudeerd stop goede bedoeling initiatief volkomen begrepen.”⁹⁴ De poging van Plesman liep dood bij Halifax. Die stuurde alle stukken weer terug naar Van Kleffens met een vriendelijk briefje erbij.⁹⁵

De enquêtecommissie constateerde dat Van Kleffens de poging van Plesman buiten de ministerraad had gehouden.⁹⁶ Volgens de commissie ‘bagatelliseerde’ Van Kleffens vervolgens tijdens zijn verhoor ten onrechte zijn betrokkenheid bij de poging van Plesman. “De commissie moet derhalve aannemen, dat de heer Van Kleffens bij zijn verhoor met betrekking tot deze zaak meer op zijn geheugen dan op kennis der stukken is afgestaan.”

Het valt te betwijfelen of Van Kleffens last had van zijn geheugen. Na de oorlog wilde de minister van buitenlandse zaken iedereen laten geloven dat hij vanaf het begin aan de kant stond van ‘vechten tot het bittere eind’. Zijn medewerking aan de Plesmanpoging vormde een contrast met zijn laatdunkende opmerkingen over de ‘compromisvoorstellen’ van De Geer, die gespeend waren van inzicht in de internationale politiek.⁹⁷ De Geer kon zich niet verplaatsen in de geesteshouding die nodig was voor de oorlog, zei hij. Met het ontslag van De Geer verdween volgens Van Kleffens ‘ook het defaitisme uit de ministerraad’.⁹⁸ De enquêtecommissie, die de Plesmanzaak kende en wist wanneer die zich afspeelde, was dat opmerkelijk genoeg met Van Kleffens eens.(!)⁹⁹

Die conclusie is des te vreemder gezien de nota’s die de ministers in Londen schreven over de toekomst van Nederland.¹⁰⁰ Van Kleffens had daarom gevraagd. “Hitler is niet alleen een veroveraar, maar vooral een revolutionair, bezielde met gedachten, die – men moge haar verwerpen – een constructief karakter dragen.” Van Kleffens had uit artikelen de indruk gekregen dat Duitsland van plan was om de veroverde gebieden ‘niet volledig te nazificeren’, wat perspectief bood op een mogelijke terugkeer naar Nederland. Volgens hem dreigde het gevaar dat Engeland bij een eventuele vredesbespreking zou kunnen besluiten om Nederland onder Duitse invloedssfeer te laten. De minister vroeg daarom zijn collega’s om elk op hun eigen terrein argumenten en feiten te verzamelen waarmee zij de Engelsen konden overtuigen Nederland niet te laten vallen. Daar voldeden alle ministers aan, behalve, om onbekende reden, De Geer. Die nota’s zijn verre van het type ‘doorvechten-tot-het-bittere-eind’. Welter zou later toegeven dat die nota’s heel typerend waren voor het tijdperk tot aan het moment in 1941 toen duidelijk was dat Duitsland er niet in slaagde Engeland te overweldigen.¹⁰¹

Van Kleffens’ analyse ging uit van twee mogelijkheden: óf Duitsland zou winnen en dan was het aan de Duitsers wat er met Nederland zou gebeuren, óf Engeland zou stand houden en dan kwam de vraag op hoe de onderhandelingen tussen die twee blokken voor Nederland zouden gaan aflopen.¹⁰² Met een derde optie – de militaire bevrijding van Nederland – hield hij geen rekening.

Van alle ministers ging Albarda het verst in zijn visie op een vrede met Duitsland.¹⁰³ Hij stelde in november, De Geer zat toen al in Portugal, een heel plan op voor vredesonderhandelingen tussen de oorlogvoerende partijen. “De tijd voor en omstreeks Kerstmis is

bij uitstek geëigend voor vredesacties.” Albarda verklaarde later dat met een vredesplan “men Hitler in zijn eigen land kon verzwakken en een ommekeer kon teweegbrengen om tot vrede te komen”. De minister van waterstaat had over zijn plannen met Labour-leider Clement Attlee gesproken en die vond precies hetzelfde als hij.¹⁰⁴

Het ontslag van De Geer maakte allesbehalve een einde aan het ‘defaitisme’ en de gedachte dat een vredesproces beter was dan een uitzichtloze oorlog. Het laat zien dat de gedachten van De Geer in 1940 minder ‘wereldvreemd’ en ‘naïef’ waren dan uitgerekend zijn collega-ministers na de oorlog de Nederlandse bevolking wilden doen geloven. Afgezien van Gerbrandy en Van den Tempel dachten zij er bijna net zo over als De Geer, en dat was voor hen na de oorlog bepaald een ongemakkelijke waarheid. Dat zij daarom geneigd waren de aandacht over eventuele vredes pogingen naar De Geer te verschuiven, ligt psychologisch voor de hand, maar doet weinig recht aan de historische werkelijkheid.

Defaitisme in Nederland

Op het moment dat de formatie van De Geer in 1939 slaagde leek de politieke rol van Colijn uitgespeeld. De man die in 1937 glansrijk de verkiezingen won, die zichzelf de grootste politicus achtte van Nederland, belandde twee jaar later aan de zijlijn. Dit resulteerde in een diepe wrok jegens De Geer die hij zag als de veroorzaker van alle ellende. Colijns biograaf Langeveld wees op de vele sneren naar De Geer in de maanden na de vorming van zijn kabinet.¹⁰⁵ Tegen de Friese ARP-voorman Hendrik Algra kenschetste hij het verhaal van De Geer over neutraliteit als ‘het gemurmel van tandeloze monden’.¹⁰⁶ Tegenover journalist Ernst van Raalte noemde hij De Geer een ‘glimworm’.¹⁰⁷ In een gesprek met uitgever Bert Bakker schrok hij er niet voor terug om de term ‘schurftige hond’ te gebruiken.¹⁰⁸

Toen Colijn op 13 mei van zijn oude vriend De Vos van Steenwijk – als voorzitter van de Eerste Kamer was hij goed ingelicht – te horen kreeg dat De Geer met zijn kabinet en de koningin naar Engeland waren gevlucht, ontstak hij in woede. Op hoge poten zocht hij generaal Winkelman in zijn hoofdkwartier op om hierover zijn gal te spuwen. Met name liet hij zich fel uit over De Geer.¹⁰⁹ Van de capitulatie begreep Colijn niets. “Slechts 1700 à 1800 man gesneuveld. (...) De juiste geest heeft ontbroken.”¹¹⁰ Deze woede kwam terug in zijn commentaar in *De Standaard* van 15 mei. Hij noemde het vertrek een ‘smadelijke vlucht van de regering’. “Terwijl onze mannen bij honderden en duizenden werden neergeworpen, zochten de ministers de veiligheid. (...) Deze vlucht was psychologisch van zodanige grootte, dat we de gevolgen ervan nog niet kunnen schatten.” Dit was precies de reactie die het kabinet had gevreesd en die tot vlak voor het vertrek tot een pijnlijke besluiteloosheid had geleid. Colijn constateerde dat het beleid van de regering het vertrouwen van ‘waarschijnlijk 95 pct, van het Nederlandse volk mist’. Het artikel miste in Nederland zijn uitwerking niet. Het nummer van *De Standaard* moest worden bijgedrukt, een journalistiek unicum.

Daarnaast liet Colijn op 14 mei enkele prominente politici naar zijn huis komen, zoals de oud-ministers Goseling en Van Dijk, generaal W. Röell en oud-gouverneur B.C.

de Jonge.¹¹¹ Een geëmotioneerde Colijn – De Jonge schreef in zijn dagboek dat de oud-premier hilde – stelde voor om een regering te vormen om het uitgeweken kabinet te vervangen. Later constateerde Langeveld dat Colijn vanaf het moment dat hij in 1939 aan de zijlijn belandde, niet meer geheel de oude was en zijn publieke optreden ‘iets onevenwichtigs kreeg’.¹¹² Hij werd door niemand over ingrijpende besluiten meer geraadpleegd. De wrok tegen De Geer woekerde maar voort. Uit zijn gedragingen bleek volgens Langeveld dat bij Colijn de ‘grenzen van zijn zelfbeheersing doorbroken waren’.

De Geer kon dit niet weten toen hij Colijns brochure *Op de grens van twee werelden* (gedateerd op 25 juni 1940) in Londen onder ogen kreeg. Behalve een analyse van de Nederlandse democratie, bood Colijn een blik op het internationale landschap. “Wij achten de uitschakeling van Frankrijk als strijdende factor van zoveel betekenis, dat een nederlaag van Duitsland niet langer binnen de grens der mogelijkheden mag worden gerekend. Maar daaruit volgt dan met o.i. onbetwistbare logica, dat op het vasteland van Europa de Duitse invloed voortaan overheersend zal zijn en die van Engeland in elk geval zal worden teruggedrongen, zo niet geheel worden uitgeschakeld. Dat zal reeds onmiddellijk merkbaar zijn bij de vredesluiting.”¹¹³

Nederland moest hierop antwoord geven volgens Colijn. ‘Struisvogelpolitiek’ was de slechtst denkbare politiek, anders dreigde de situatie: ‘wij onderhandelen bij u, zonder u, over u’.¹¹⁴ Colijn vond het ‘reaalpolitiek’ om in te spelen op de nieuwe machtsverhoudingen in Europa. In die nieuwe wereld zag Colijn ruimte voor een ‘zelfstandig Nederland’ waarbij de ‘band Nederland oranje’ niet verbroken werd. Maar dat hield ook in dat ‘we staatkundig, economisch en sociaal met een Duitse leermeester moeten gaan rekenen’.¹¹⁵ Dit had volgens Colijn niets te maken met ‘voorkeur; dit is rekenen met werkelijkheden’.

Chris van der Heijden schrijft in *Grijs Verleden* dat na de oorlog de onjuistheid van Colijns analyse bijna even vanzelfsprekend was ‘als de juistheid ervan voor de tijdgenoten’.¹¹⁶ De invloed van Colijn had sinds 1939 nog maar weinig aan belang ingeboet.¹¹⁷ Rijkscommissaris Seyss-Inquart rapporteerde verheugd aan Hitler dat dit boekje voor veel protestanten de doorslag gaf bij de bepaling van hun houding ten opzichte van de Duitse bezetter.¹¹⁸ In korte tijd werden hiervan 30.000 exemplaren verkocht. Kranten citeerden er gretig uit. De brochure was in Londen meer dan eens onderwerp van discussie in de ministerraad. Vooral de suggestie van Colijn dat door het uitwijken van de regering naar Londen er een nieuw orgaan moest komen dat namens de Nederlanders met de Duitsers ging praten, wekte daar verontrusting.¹¹⁹

De Geer had, zoals bijna iedereen in Nederland, een groot ontzag voor Colijns internationale contacten en zijn internationale ervaring. De opinie van Colijn heeft De Geer zonder twijfel sterk beïnvloed.

Regeringszetel naar Nederlandsch-Indië

De ineenstorting van Frankrijk maakte op de Hollandse kolonie in Londen een verpletterende indruk. Niet lang daarna kwam in de ministerraad de vraag aan de orde – wie er precies mee kwam is onduidelijk – of de regering in Engeland wel veilig was. De minis-

Het kabinet haalt in Londen een frisse neus. Vlnr: Van Boeijen, Bolkestein, Van Rhijn, Gerbrandy, R.P. Bonthuis (inspecteur van de landbouw) De Geer en Van Asch van Wijk (secretaris-generaal van Financiën). Nationaal Archief.

ters waren er niet van overtuigd dat Engeland een Duitse aanval zou kunnen afslaan. Een kleine meerderheid – naast Van den Tempel ook Bolkestein en Albarda – stemde tegen verplaatsing.¹²⁰ De Geer was voor, maar wilde over de kwestie later niets zeggen vanwege de ‘verhouding tot de koningin’.¹²¹

Van Kleffens kreeg de taak om het kabinetsbesluit over de verplaatsing aan Wilhelmina mede te delen. Een vertrek van de regering uit Londen betekende, uit oogpunt van eenheid van regeringsbeleid, dat de koningin mee zou moeten verhuizen naar Bandoeng, de plaats in Indië met het beste klimaat. Daar voelde Wilhelmina niets voor. ‘Volstrekt negatief’, meldde Van Kleffens aan het kabinet. Zij vreesde voor ‘den invloed van de verandering van klimaat op haar uithoudings- en werkvermogen’.¹²²

Wilhelmina zag op tegen de hoge temperaturen, maar dat was niet de enige reden voor haar weigering. Zij was bang dat met een verhuizing het ‘nauwe contact met de Geallieerden zou verloren gaan’.¹²³ Londen was het centrum van de oorlogsvoering tegen Duitsland. Zij vreesde dat een vertrek naar Indië ‘door de brede massa van het Nederlandse volk beschouwd zou worden als een smadelijke vlucht’.¹²⁴ Wat Wilhelmina betreft was het kabinet in zijn geheel wel naar Indië vertrokken. “Ik heb ze erg geraden wel te gaan, ik bedoel het stel – het zou eenvoudig heerlijk zijn ze kwijt te zijn,” schreef zij aan Juliana.¹²⁵

Ondanks de weigering van Wilhelmina verdween het plan niet van tafel, omdat de koningin een soort contra-aanval inzette. In dezelfde vergadering dat Van Kleffens het

negatieve antwoord van Wilhelmina overbracht, opperde Gerbrandy het plan om een delegatie van de ministerraad in Indië te vestigen.¹²⁶ Hoewel dat een splitsing van het kabinet betekende, vonden enkelen dat te overwegen. Gerbrandy verdedigde zijn voorstel door er op te wijzen dat dit het 'oorspronkelijke besluit' van de raad was, maar dan in 'twee etappen uit te voeren'.

Reeds de volgende dag vroeg Wilhelmina De Geer te komen praten over het voorstel van Gerbrandy. Had Gerbrandy zijn voorstel in het kabinet aan haar overgebrieft of was zijzelf de bedenker ervan: dat is onbekend. Vaststaat dat zij voorstelde dat De Geer met een kleine delegatie 'derwaarts' zou gaan. Zij stond erop dat De Geer aan het hoofd zou staan. Wilhelmina zag in het uitzenden van De Geer de aangewezen manier om van hem af te komen. Zij stelde dat voor op 10 juli 1940.

Op Gerbrandy, Van Kleffens en Van Boeijen na was iedereen tegen een splitsing van het kabinet, om voor de hand liggende redenen. De twee kabinetten zouden duizenden kilometers van elkaar komen te zitten. Met de gebrekkige communicatiemiddelen van die tijd zou van eenheid in regeringsbeleid geen sprake meer kunnen zijn. Gerbrandy stond erop dat zijn standpunt, wel delegatie naar Indië, in de notulen werd opgenomen. De Geer en de vijf andere tegenstanders wilden de koningin in een gesprek hun bezwaren voorleggen. Wilhelmina wilde alleen praten als zij één voor één zouden komen: de biechtstoelmethode. Na afloop van deze consultatieronde concludeerden de ministers dat Wilhelmina met geen mogelijkheid van haar 'denkbeeld' was af te brengen.¹²⁷ De koningin stelde: 'Tijdelijke delegatie, bij voorkeur meerderheid, zelfs grote meerderheid'.¹²⁸ Om de druk op te voeren liet ze Gerbrandy (!) een brief schrijven aan het kabinet waarin stond dat het in het belang van het land was als de minister-president met een deel van het kabinet naar Indië zou vertrekken. In het concept van Gerbrandy had zij 'vier maanden' doorgestreept en daarboven 'geen termijn' geschreven. De Geer moest uit haar ogen verdwijnen, het liefst voorgoed.

De Geer begreep niks van de halsstarrigheid van de koningin. Wat had een delegatie in Indië te zoeken als het regeringsapparaat in Engeland achterbleef? Wat moest de Indische regering met enkele ministers? Hij vond dat het belang van de onderneming niet boven een beleefdheidsbezoek of een studiereis uit zou komen. De werkelijke reden, dat Wilhelmina van hem afwilde, kwam niet in hem op. Gerbrandy kwam tijdens de vergadering met wat bij elkaar gesprokkelde redenen waarom een bezoek aan Indië toch nuttig zou kunnen zijn. Hij zag taken op gebied van de Wereldomroep, het leger en er waren wat bedrijven die naar Indië waren verhuisd. De Geer vond dat dit weinig om het lijf had.

Het kabinet wist zich geen raad met de poging van Wilhelmina om het kabinet in tweeën te splijten. Van den Tempel stelde voor om de koningin een 'beleidvol' maar wel afwijzend antwoord te sturen. Gerbrandy en Van Kleffens waren als enigen daar tegen. De Geer schreef haar dat de ministers 'Uwe Excellentie wèl in overweging willen geven, vooralsnog van het zenden der gedachte delegatie af te zien'.¹²⁹ Wilhelmina legde zich hierbij niet neer en ontbood wederom De Geer. Van een minister (vrijwel zeker Gerbrandy) had zij gehoord dat hij in het kabinet zijn 'compromisvoorstel' had gedaan en zij zei dat zij daartegen 'ernstige bezwaren' had. De Geer moest wat haar betreft met enkele ministers naar Indië gaan.

Op 31 juli zei De Geer in het kabinetsberaad dat de koningin de kwestie zo belangrijk vond dat zij 'politieke consequenties overwoog', met andere woorden: zij zou abdiceren indien zij haar zin niet zou krijgen. Dat werd door het kabinet hevig betreurd. De ministers beseften dat een constitutionele crisis voor het land niet op een slechter moment kon komen. In Nederland was een meerderheid nog boos over het vertrek van de regering. Het aftreden van de koningin, waarvan het kabinet zonder twijfel de schuld zou krijgen, zou het aanzien van het land schaden en de slagkracht verminderen. De aanleiding was bovendien zo futiel: een nutteloos bezoek van enkele ministers aan Indië.

Het kabinet besloot Wilhelmina haar zin te geven. Alles liever dan een constitutionele crisis in oorlogstijd. "Kon de koningin hier een andere conclusie aan verbinden dan dat zij, als zij maar volhield, haar zin kreeg?", schreef De Jong.¹³⁰ Welke ministers zouden met De Geer meegaan? Verschillenden verklaarden zich bereid, ook Gerbrandy. De Jong schreef daarbij: "maar dat kan zijnerzijds niet meer zijn geweest dan toneelspel".¹³¹ Toen Wilhelmina hoorde dat het kabinet instemde juichte haar gemoed. Aan Juliana schreef ze: "We raken dus Dirk kwijt zonder dat ik hem wegjaag ... Alle Dirkiaansche vredeswensen zijn in de doofpot waar ze thuis horen!"¹³² Op vrede tussen Engeland en Duitsland zat Wilhelmina kennelijk niet te wachten. De kans dat zij bij een eventueel vredesakkoord naar Nederland terug zou kunnen keren als koningin, achtte zij vermoedelijk klein. Een vredesverdrag zou het einde van de dynastie betekenen.

Uiteindelijk ging het plan niet door. Gouverneur-generaal Tjarda van Starkenborgh Stachouwer liet weten dat de 'gehele bevolking' een bezoek door de koningin als een 'groot voorrecht' zou hebben beschouwd. Van de komst van een paar ministers verwachtte hij niets, omdat dit tot politieke verwarring zou leiden. Wilhelmina besloot toen, het was medio augustus, om het plan te laten varen.

De rol van Gerbrandy in deze kwestie is nooit opgehelderd.¹³³ Was er sprake van een een-tweetje tussen Wilhelmina en Gerbrandy om De Geer naar Indië te krijgen? Het was de minister van justitie die de brief opstelde die Wilhelmina naar het kabinet stuurde. Fasseur vermoedde ook dat Gerbrandy in die dagen degene was die de voorstellen van De Geer om de grote landen aan de onderhandelingstafel te krijgen, aan Wilhelmina 'overbriefde'.¹³⁴

Reis naar Zwitserland

In villa Feldon Lodge in Boxmoor, het plaatsje buiten Londen waar De Geer na een maand naartoe verhuisde, sliep hij slecht. Volgens de man bij wie hij inwoonde leed hij al enige tijd aan maagpijnen, vooral als hij zenuwachtig was.¹³⁵ Hij was bang voor de bombardementen op het nabijgelegen vliegveld en kwam dan zijn bed uit.

De Geer had daarom het plan, zo meldde hij in het kabinet op 14 augustus 1940, om enige tijd in Zwitserland op vakantie te gaan. Hij dacht dat hij in de frisse lucht van Zwitserland zou opknappen. De Geer had al verschillende autoriteiten ingeschakeld om de nodige papieren daarvoor te krijgen.

Dat lijkt met de ogen van nu een tamelijk dwaas plan. Maar vond het kabinet dat destijds ook? De notulen vertellen er niets over. Na de oorlog zeiden de collega's dat zij ver-

ontwaardigd waren over het vakantieplan. Ook van na de oorlog dateerde de anekdote dat De Geer zou hebben gezegd er geen bezwaar tegen te hebben als een collega met hem mee zou gaan. Gerbrandy zei toen: 'dan ga ik mee'.¹³⁶ Op de vraag van Bolkestein waarom hij dat zei, zou Gerbrandy hebben gezegd: 'anders gaat hij nog door naar Nederland'.¹³⁷

Inmiddels had Gerbrandy het voornemen van De Geer doorgebriefd aan Wilhelmina. Die besloot toen, negen dagen nadat De Geer zijn plannen had kenbaar gemaakt, om dit aan te grijpen voor zijn ontslag. Opvallend is dat zij nog het meest kwaad leek over het feit dat De Geer haar niet van zijn plan op de hoogte had gesteld. Waarom had Albarda de vakantieplannen niet genotuleerd? Was hij daarvoor te gegeneerd?¹³⁸ Of wekte de mededeling op dat moment niet zo veel deining en beschouwde men dit als een particuliere aangelegenheid?

Een brief van Gerbrandy aan De Geer toen hij, inmiddels ontslagen, nog een keer verzocht om naar Zwitserland te gaan, suggereert dat de kwestie minder hoog werd opgespeeld dan na de oorlog. "Uwe excellentie zal zich herinneren, dat Uw toenmalige ambtgenoten geen formeel bezwaar maakten tegen uw gaan naar Zwitserland voor korten tijd. Het feit dat het verblijf daar kort zou zijn, gaf hier de doorslag."¹³⁹ De reis naar Zwitserland is uiteindelijk om praktische redenen door De Geer afgezegd. Hij zag er vanaf omdat er geen luchtverbinding meer was tussen Spanje en Zwitserland.

Wilhelmina

Koningin Wilhelmina was geen bewonderaar van het kabinet-De Geer, dat zij in haar brieven aan dochter Juliana aanduidde als 'de firma Dirk en Co'.¹⁴⁰ Liever had zij een kabinet gezien met Colijn. Haar nogal eigenwijze poging om toch Colijn aan het bewind te houden werd door de motie-Deckers nogal hard en kordaat afgestraft. Dat voelde als een nederlaag en de schuld daarvan legde zij bij het parlement.

Nu moest zij met De Geer naar Londen; een man aan wie zij geen hekel had, ten minste tot aan de oorlog, maar die zij ook niet bovenmatig bewonderde. De Geer kon volgens haar niet in de schaduw staan van Colijn. Vooral verdacht zij De Geer ervan dat hij niet altijd ruimschoots achter militaire uitgaven stond, hoewel dat niet altijd terecht was. Zeker niet vlak na zijn aantreden in 1939 toen De Geer zonder tegensputteren 100 miljoen gulden voor dat doel ter beschikking stelde.

De Jong en Fasseur besteedden uitgebreid aandacht aan de achtergronden van koningin Wilhelmina. Een aantal elementen daarvan zijn nuttig om in dit boek naar voren te halen om zo inzicht te krijgen in de botsende karakters van Wilhelmina en De Geer, vooral op gebied van politiek en defensie.

Op haar achttiende reeds koningin, was Wilhelmina al vroeg gaan 'dromen van grote daden' op het militaire vlak.¹⁴¹ In haar jeugd klaagde zij erover dat zij leefde in een slappe tijd, 'zó slap dat de tegenwoordige mens zich deze gewoonweg niet in kan denken. Het hele leven was een rimpelloze vijver'.¹⁴² Na een ontmoeting met generaal Van Heutsz en zijn staf zag zij in wat de reële wereld was. Zelf kon zij niet in het leger. Wel nam zij zich voor de eigenschappen die deze mannen in Indië op het 'strijdtoneel ten toon spreidden'

over te nemen en te gebruiken in de omgang met politici. “Voortaan iemand te zijn die met zedelijke moed haar taak verrichtte en daartoe haar wilskracht aanwendde.”¹⁴³

Na de Eerste Wereldoorlog was de bereidheid bij veel politieke partijen om geld uit te geven aan de krijgsmacht minimaal. In de jaren twintig dacht zij aan abdicatie vanwege de bezuinigingen op het defensie-apparaat en toen in 1923 de Vlootwet geen meerderheid in de Tweede Kamer haalde. Velen gaven daarvan De Geer, die kort daarvoor om deze wet was afgetreden, de schuld. Het ligt voor de hand om te denken dat hier de wortels liggen van Wilhelmina's wantrouwen tegen De Geer.

Zoveel als Wilhelmina hield van het leger, zoveel weerzin voelde zij tegen politiek en politici. Van haar moeder Emma kreeg zij voor haar achttiende te horen ‘over verdriete ervaringen met ministers’.¹⁴⁴ “Het wakkerde haar neiging tot waakzaamheid en achterdocht aan”, schreef De Jong. Die was vooral gericht tegen de politiek. Dat Wilhelmina tijdens haar eigen regeringsperiode zich zo weinig ‘verbonden achtte’ met het regeringsbeleid, kwam volgens haarzelf doordat zij als koningin door de politiek overal verre van werd gehouden.¹⁴⁵

Dat contact met ministers werd in de jaren twintig en dertig steeds minder frequent. Behalve dat zij De Geer niet hoogachtte, had zij ook met de rest van het kabinet niet veel op. Zij vond het ‘stel’ volgens De Jong vanaf het begin een ‘zwak geheel’.¹⁴⁶ Toen Wilhelmina besloot Den Haag te verlaten, had zij geen enkele behoefte gehad het kabinet daarover in te lichten, laat staan te raadplegen.¹⁴⁷

Op 2 juni zwaaide Wilhelmina bedroefd haar dochter Juliana en de kleinkinderen uit die uitweken naar Ottawa, Canada, omdat daar aanzienlijk minder gevaar te duchten was. Door dit vertrek kwam er een uitgebreide briefwisseling tussen moeder en dochter op gang die grotendeels persoonlijk was, maar soms ook staatszaken behandelde. Zo schreef zij op 18 juni: “De chef (Wilhelmina, mvdk) van de zaak waarvan D. (Dirk de Geer, mvdk) directeur is wil niet aan het hoofd van de firma blijven indien deze niet op den ouden voet gedreven kan worden en de chef de volle bevoegdheid heeft alle veranderingen aan te brengen welke het belang der firma meebrengt in deze bewogen tijden”.¹⁴⁸ Wilhelmina achtte haar mening van meer belang dan die van het kabinet.

Al snel nam zij in Londen het standpunt in dat zij op geen enkele manier met de Duitsers wilde onderhandelen over een vredesregeling. Als vazal of ‘schijn-vrij’ wilde zij niet in Nederland thuishkomen. Zij was kennelijk tot de slotsom gekomen dat de nazi's nooit het Huis van Oranje zijn oude positie zouden teruggeven. De militaire bevrijding van Nederland zag zij als de enige optie om de dynastie voor de ondergang te behoeden. “Ik kan niet anders dan thuiskomend een beschaafd, gegrond op ons verleden, bewind aanvaarden.”¹⁴⁹

Bij terugkomst in Nederland wilde zij ‘vrij’ zijn, ‘met onbelemmerde mogelijkheden de noodzakelijke schoonmaak en opbouw tot stand te brengen’. Van de politieke situatie in Nederland deugde in haar ogen weinig. De Tweede Kamer en de regering ervoer zij als een last die haar telkens voor de voeten liep, geen rekening met haar hield en geen achtting voor haar had. In Engeland had zij van het parlement geen last en van de regering trok zij zich zo weinig mogelijk aan.¹⁵⁰

Het Nederlandse staatshoofd kreeg nooit de notulen te zien van het kabinetsberaad. Voor de oorlog ergerde Wilhelmina zich daar al aan. In Engeland wilde zij daar actief

iets aan doen.¹⁵¹ Zij stuurde Van 't Sant, haar persoonlijke beveiligers en politiek assistent, eropuit om bij de ministers informatie in te winnen. Korte tijd later ging Wilhelmina een stap verder. Zij stond niet alleen toe dat de Engelse veiligheidsdienst MI-5 Nederlandse ministers in de gaten hield, maar greep ook niet in toen van onder anderen Welter en Steenberghe de telefoon werd afgetapt en dat in hun werkkamers af luisterapparatuur werd geïnstalleerd.¹⁵² In het landhuis waar Dijkhoorn en enkele officieren woonden, werkte een als huisknecht aangestelde soldaat die alle gesprekken doorbiefde aan Van 't Sant. Wilhelmina kreeg inzage in alle rapporten en zag haar vermoeden bevestigd dat er in het kabinet ministers zaten die niet vertrouwden op een militaire overwinning en die zochten naar andere mogelijkheden.

Ontslag van De Geer

Op enig moment moet koningin Wilhelmina besloten hebben dat zij De Geer kwijt wilde als premier. Zelf heeft zij altijd aangegeven dat de wankelmoedigheid, het defaitisme, het streven naar vrede door De Geer de reden was waarom zij bij hem heeft aangedrongen om ontslag te nemen. Stemt dat overeen met de feiten? Waren de 'Dirkiaansche vredeswensen' de enige motivatie achter haar handelen?

Een uitspraak van prins Bernhard tegen Van Lidth de Jeude op 4 juni 1940 suggereerde dat het idee om van De Geer af te komen bij haar al heel snel had postgevat.¹⁵³ "De prins is zeer gebeten op De Geer, wiens optreden hij vierkant veroordeelt." Bernhard had zijn politieke kennis veelal van één persoon: Wilhelmina. Jurist Van den Brandhof ziet in het onaangekondigde vertrek van Wilhelmina uit Nederland op 13 mei, al een eerste poging van haar om van het kabinet en De Geer af te komen.¹⁵⁴ Behalve het vertrek met stille trom, zagen we in dit hoofdstuk al dat Wilhelmina in de meidagen haar uiterste best deed om contact met het kabinet consequent te vermijden. Daar slaagde ze ook in. Dit wekte de indruk dat zij zonder kabinet in Londen trachtte te komen om zich daar als hoofd van een regering, door haarzelf samengesteld, in ballingschap te installeren.

Vaststaat dat Wilhelmina van De Geer en zijn kabinet af wilde komen door hem als hoofd van een delegatie naar Indië te sturen. We zagen dat Gerbrandy met dit voorstel kwam in de kabinetsvergadering van 2 juli. De dag erop moest De Geer bij Wilhelmina komen voor een gesprek waarin zij bij hem aandrang om hierop in te gaan. De kabinetsnotulen wijzen uit dat De Geer pas op 11 juli voor het eerst met zijn voorstel kwam om het vredesproces op gang te brengen. Dat is dus anderhalve week later. Heeft De Geer wellicht voor die datum elders uiting gegeven aan zijn kijk op de zaak? Dat kan, hoewel De Geer niet bekend stond als iemand die buiten de vergaderingen om veel met zijn collega's praatte. Daarnaast komen we in andere bronnen geen aanwijzingen tegen dat hij voor 11 juli naar buiten kwam met concrete plannen voor het op gang brengen van het vredesproces, zoals De Geer dat noemde.

Een andere aanwijzing dat Wilhelmina van begin af aan van De Geer af wilde was dat zij vrij kort na de vlucht naar Londen begon met het onderhouden van nauwe contacten met minister Gerbrandy, zonder dat de rest van het kabinet daarvan afwist. De koningin realiseerde zich dat als zij Gerbrandy op de plaats van De Geer zou kunnen manoeuvre-

ren, zij daarmee haar macht aanzienlijk zou uitbreiden. Gerbrandy aan het hoofd van het oude kabinet was een second best-oplossing, maar wel acceptabel.

Het plan van de delegatie naar Indië mislukte echter en dus moest het op een andere manier. Het plan De Geer hardhandig tot ontslag te dwingen, legde Wilhelmina medio augustus aan drie mensen voor; aan de vice-president van de Raad van State Beelaerts van Blokland en de twee potentiële opvolgers van De Geer, Van Kleffens en Gerbrandy. Het advies van Beelaerts is niet bekend, maar De Jong veronderstelde dat dit positief was.¹⁵⁵

Van Kleffens zei na de oorlog dat hij de koningin erop had gewezen dat er situaties waren waarin de continuïteit van de staat eiste dat er verder geregeerd werd.¹⁵⁶ Om dat te illustreren vertelde Van Kleffens het volgens hemzelf verzonnen verhaal van een decoratie in Oostenrijk die militairen kregen als zij hun instructies hadden overtreden, als dit tenminste goed was uitgekapt. Als het slecht afliep kregen zij de kogel. Het is de vraag of hij dit verhaal echt aan haar heeft verteld, inclusief dat van de kogel. Van Kleffens zei in 1947 dat het afzetten van De Geer een 'uitzonderlijk geval' was en dat zijn advies 'geen vrijbrief' was geweest 'voor willekeurig handelen van haar kant'. De vraag is wat het dan wel was. Van Kleffens heeft het ontslag van De Geer niet gecontrasigneerd, hoewel hem dat ongetwijfeld is gevraagd. Gerbrandy zette als enige zijn handtekening bij dit besluit. Gerbrandy adviseerde Wilhelmina zonder meer om de afzetting door te zetten. Hij reikte haar ook het breekijzer aan: het plan van De Geer om in Zwitserland veertien dagen op vakantie te gaan. Vlak voordat De Geer bij Wilhelmina kwam schreef zij in een brief aan Juliana dat zij 'Dirk' tot ontslag wilde dwingen vanwege zijn reisplannen.¹⁵⁷ "Hij wil niet weg, en dit is de enige manier waarop hij daaraan niet kan ontglippen."

Fasseur schreef dat Wilhelmina de werkelijke reden, dat zij haar vertrouwen in hem volledig had verloren, niet kon geven. Daar ontbraken in de woorden van Fasseur de 'staatsrechtelijke precedënten' voor.¹⁵⁸ Zij mocht hooguit de minister adviseren om zijn ontslag aan te bieden. Zij zei daarom dat zijn reisplan zijn positie bij de Engelsen onhoudbaar had gemaakt. Het 'prestige van de regering in het buitenland en in 't rijk in al z'n delen zouden lijden indien hij aanbleef'. Concrete aanwijzingen daarvoor had Wilhelmina niet kunnen geven, want die waren er niet.

De Geer heeft tot aan zijn dood over zijn ontslag gezwegen, maar Wilhelmina deed er verslag van aan Juliana. "(Hij) smeekte mij één dag tenminste mij te beraden of hij niet 'financiën' kon behouden, zij het met aftreden als minister-president. Dit alles ging gepaard met uitlatingen dat 't gelijk stond met politieke dood en hij bij voorkeur maar ook zou sterven en, en dit moet ik er tot zijn eer aan toevoegen, dat hij 't haast onoverkomelijk vond thans 's lands dienst te verlaten. Waar hij meermalen gesproken had over liever dood zijn, beloofde ik voor 'financiën' één dag in beraad te houden."¹⁵⁹

De hele ministerraad – behalve Gerbrandy, die zweeg – reageerde de volgende dag verontwaardigd over de stap van de koningin. De Geer mocht dit niet zonder meer accepteren en er moest een poging komen om Wilhelmina op andere gedachten te brengen. Hoe die discussie is gelopen is moeilijk te achterhalen. Wellicht is in het beraad het verwijt over het gebrek aan leiding van De Geer aan de orde gekomen en erkende hij zijn tekort. Hij stemde in met het compromisvoorstel dat hij zou aftreden als minister-president en zou aanblijven als minister van financiën. Gerbrandy stemde als enige tegen dit

voorstel, want hij (en Wilhelmina) wilde De Geer helemaal weghebben. Steenberghe zei later dat iedereen in de raad hem dit 'zeer kwalijk' had genomen.¹⁶⁰

Van Kleffens (die later beweerde dat hij Wilhelmina had geadviseerd om De Geer tot ontslag te dwingen), Welter en Albarda wezen Wilhelmina in een gesprek op 30 augustus 'op de ongewenstheid, speciaal tegenover de publieke opinie in Nederland', van een ontslag van De Geer.¹⁶¹ Als zij vond dat De Geer zo gebrekkig leiding gaf, was het, zo stelden zij, dan geen mogelijkheid om hem als minister aan te houden en iemand anders als voorzitter van de raad aan te wijzen. Welter zei hierbij 'fortiter in re, sed suaviter in modo'. Daarop antwoordde Wilhelmina: "Ik ken geen Latijn, maar ik weet wel een goed Nederlands spreekwoord: Zachte heelmeeesters maken stinkende wonden."¹⁶² Wilhelmina zegde toe het verzoek van het kabinet in overweging te nemen. Van Kleffens deed na deze bijeenkomst nog eens schriftelijk een beroep op Wilhelmina om De Geer niet helemaal te laten vallen en hem als minister zonder portefeuille aan te houden. "Hij zou dan van zijn feitelijke invloed beroofd zijn, maar aan de buitenwereld zou het beeld van een kabinetscrisis bespaard zijn."¹⁶³

Op 31 augustus 1940 schreef De Geer nog een brief aan de jarige Wilhelmina, waarin hij haar smeekte om een 'partiële gratie'.¹⁶⁴ Dat Gerbrandy hem opvolgde als premier, daar kon hij vrede mee hebben. Maar hij begreep niet waarom hij als minister van financiën niet kon aanblijven. Niemand in Londen had van dat departement zoveel kennis als hij. Hij wees Wilhelmina erop dat het grootste probleem was om in Engeland inkomsten te genereren voor de opbouw van een Nederlands leger.

Voor De Geer telden zijn persoonlijke motieven veel zwaarder. Tijdens de plechtigheid in Queens Hall ter gelegenheid van Wilhelmina's verjaardag, drong die middag volgens hem pas goed tot hem door dat hij aan het doel waarvoor hij naar Londen was uitgeweken – 'de bevrijding van ons land en het herstel van Oranje' – niet meer actief zou mogen meewerken. "Bitter was mij de gedachte dat juist ik onwaardig zou zijn om te helpen die waarden in daden om te zetten."

Hij wees Wilhelmina op de brieven van zijn kinderen die op dat moment in Nederlands-Indië verbleven en op het punt stonden naar Londen te komen. Zij wilden de strijd tegen Duitsland opnemen. "Tegenover al deze warme uitingen valt het mij oneindig bitter den indruk te moeten maken de vanen te verlaten en hier werkloos te gaan neerzitten." Het moeten aftreden om gezondheidsredenen ervoer hij als een zware persoonlijke vernedering. Hij ondertekende met: 'ener majesteitsgetrouwe onderdaan'.

De smeekbede van De Geer hielp niet. Integendeel. "t Loopt de spuigaten uit", schreef Wilhelmina aan haar dochter.¹⁶⁵ Wilhelmina liet Tets van Goudriaan een brief aan De Geer sturen, zonder haar handtekening, met daarin het verzoek om zijn ontslag in te dienen omdat dit 'in het belang van het land' was.¹⁶⁶ Het onderhoud dat zij nog met De Geer zou hebben zegde zij eenvoudig af, met als reden dat de 'beslissing van de koningin niet meer voor wijziging vatbaar' was. Zij had geen zin meer in een discussie met de minister-president. De meeste ministers waren teleurgesteld – volgens De Jong zelfs 'gegriefd' – dat de majesteit het verzoek van de ministerraad om De Geer aan te houden, bruusk naast zich neer had gelegd.

Enkele dagen na het definitieve besluit van Wilhelmina publiceerden de kranten de mededeling dat De Geer zich in verband met zijn gezondheidstoestand verplicht zag om

onthefing uit zijn ambt te vragen.¹⁶⁷ Hare Majesteit verleende hem dat ontslag 'eervol'. Het kabinet besloot zijn ontslag bij de koningin in te dienen. Enkele uren daarna kreeg Gerbrandy de opdracht een nieuw kabinet te formeren.

Beelaerts van Blokland had er nog sterk op aangedrongen om Van Kleffens daarvoor te vragen. Gerbrandy had weinig staatkundige ervaring en was een weinig soepele figuur. Ook vreesde hij een verdere breuk in het kabinet omdat hij vaak militante standpunten innam. Wilhelmina sloeg dat advies in de wind. Bijna alle bewindslieden waren verbaasd, zo bleek bij de verhoren van de enquêtecommissie, dat niet Van Kleffens de opvolger van De Geer werd. Als iemand tijdens die eerste vergaderingen in Londen opviel met enige leidinggevende capaciteiten, dan was het de minister van buitenlandse zaken wel, stelden zij. Maar Wilhelmina had in Londen al snel haar oog laten vallen op Gerbrandy. Zelf heeft zij haar bijzondere keuze nooit toegelicht.

Gerbrandy stelde dat de koningin het besluit om De Geer ook niet als minister van financiën aan te houden 'geheel in mijn handen' had gelaten.¹⁶⁸ De formateur had hier echter niets over te zeggen gehad. Op de smeekbede van De Geer die zij naar Gerbrandy doorstuurde had Wilhelmina geschreven: "Hier kan en mag niet aan worden toegegeven." Volgens Fasseur was Wilhelmina na deze operatie 'opgelucht' maar had ze ook medelijden met 'Dirk'.¹⁶⁹ De Geer mocht dan 'de kolder' hebben, maar 'au fond' was hij een 'goed mensch' die 'naast een dosis niet willen begrijpen, werkelijk ook niet begrijpt; in zeker opzicht vonnis ik een onschuldige!', schreef zij aan Juliana. Na de hele operatie was Wilhelmina boos op het kabinet dat zij de kastanjes uit het vuur moest halen. "Maar wat zijn de stel leden flauw geweest zodat ik tot dien uitzonderlijke stap moest overgaan – dat geeft een diepen kijk op dergelijke colleges!!!!!!!"¹⁷⁰

De ministers worstelden na het 'ontslagbesluit' van Wilhelmina met artikel 55 van de Grondwet dat bepaalt dat de ministers verantwoordelijk zijn voor de daden van de koningin. Die discussie is niet in de notulen gekomen, helaas. Het is de vraag of toen tot hen doordrong dat zij zich voor het ontslag van De Geer na de oorlog, voor een weer in zijn machten hersteld parlement, zouden moeten verantwoorden. Welke argumenten zouden zij geven voor een ontslag dat zijzelf, zo bleek helder uit de notulen, niet hadden gewild?

Dat de enquêtecommissie van de oud-ministers uiteenlopende redenen te horen kreeg voor het ontslag van De Geer, hoeft niet te verbazen.¹⁷¹ Bolkestein, Van den Tempel en Steenberghe waren het eerlijkst. Zij zeiden dat De Geer door zijn defaitistische houding het vertrouwen van de koningin had verloren. Volgens Steenberghe was dit echter een constitutioneel verantwoorde gang van zaken geweest, waar hij verder weinig over kwijt wilde. Van den Tempel zei dat De Geers wankelmoedigheid hem fataal was geworden. Volgens Albarda had De Geer het vertrouwen van zijn collega's én dat van de koningin verloren. Welter koos de staatsrechtelijk veiligste en juiste weg en zei dat het ontslag van De Geer de positie van de koningin raakte en dat hij op vragen daarover geen antwoord wilde geven.

De grootste 'onjuistheden' kwamen van de twee mannen die door koningin Wilhelmina vooraf over het ontslag waren geconsulteerd. Gerbrandy beweerde dat De Geer uit eigen beweging om ontslag had gevraagd. Van Kleffens ging ook die kant op: "De heer De Geer wilde van de algemene verantwoordelijkheid, die hem drukte, af." Uit de brief

van Wilhelmina weten we echter dat De Geer nog liever wilde sterven dan ‘s lands dienst te verlaten’.¹⁷²

De Geer had, net als zijn leermeester De Savornin Lohman, een heilig ontzag voor het koningshuis. In het beginselprogramma van de CHU stond niet voor niets dat het constitutioneel koningschap dat aan het Huis van Oranje was opgedragen, een vrucht van Gods leiding in de geschiedenis was.¹⁷³ Dat ontzag en liefde voor het instituut bleef, ook na de weinig zachtzinnige confrontatie met Wilhelmina die hem tot het bijzonder pijnlijke en vernederende ontslag dwong. De constitutionele onschendbaarheid van de koning was voor De Geer en de zijnen veel meer dan een juridisch begrip. Het koningschap was een existentieel onderdeel van hun geloofsopvatting.

Kenmerkend voor zijn houding was het stuk dat De Geer voor *Vrij Nederland*, het blad voor de Nederlandse kolonie in Londen, schreef ter gelegenheid van de zestigste verjaardag van Wilhelmina op 31 augustus, waarvoor hij de uitnodiging precies op de dag van het ontslag kreeg. Hij accepteerde niet alleen de invitatie, maar schreef vervolgens een stuk waarin hij in vriendelijke bewoordingen haar kwaliteiten roemde. Alsof er niets aan de hand was, haalde hij de ‘vredelievendheid’ van de koningin aan. De Geer was ervan ‘overtuigd’ dat zij naar haar land zou terugkeren en door een ‘juichende bevolking’ zou worden ontvangen.¹⁷⁴ Op het feest in Queens Hall op 31 augustus ter ere van de koningin was De Geer aanwezig. Zijn ontslag was nog niet algemeen bekend en zijn ontbreken zou vraagtekens oproepen. De hele Nederlandse kolonie in Londen was er, behalve Wilhelmina, die stuurde Bernhard als haar vervanger. Wilhelmina koos er voor om op haar verjaardag alleen te zijn.¹⁷⁵

Na zijn ontslag werd De Geer onderscheiden met het Grootkruis in de Orde van Oranje-Nassau. De fictie dat De Geer was afgetreden wegens gezondheidsproblemen moest in stand worden gehouden. Gerbrandy had aanvankelijk de hogere onderscheiding Grootkruis in de Orde van de Nederlandse Leeuw in gedachten, maar dat vond Wilhelmina te veel eer voor De Geer.¹⁷⁶

Bij De Geer is in de vele jaren die hem na de oorlog nog restten, geen onvertogen woord over Wilhelmina over de lippen gekomen. Niet tijdens het strafproces in 1947, niet tijdens de verhoren bij de enquêtecommissie en ook niet in de vele brochures die hij na de oorlog schreef om de wereld van zijn onschuld te overtuigen. Dit sluit niet uit dat bij De Geer de nodige wrok leefde ten opzichte van zijn collega’s die hem lieten vallen. Wrok die bij hem onbewust de motor kan zijn geweest van zijn handelen een paar maanden na zijn ontslag.

Het ontslag staatsrechtelijk gezien

Over de verhouding tussen de kroon en ministers zijn sinds de invoering van artikel 55 van de Grondwet (die van 1937, in 2011 art 42,2), dat stelt dat de Koning onschendbaar is en dat de ministers verantwoordelijk zijn, vele boeken volgeschreven. Het is echter opvallend hoe staatsrechtdeskundigen zwijgen over de periode waarin de regering in ballingschap was en niet werd gecontroleerd door een parlement. Veel verder dan de

slotsom dat de ministeriële verantwoordelijkheid in die periode niet werkte, kwamen velen niet. Omdat dit niet werkte, wilde Ernst van Raalte in zijn veel geciteerde boek *Staatshoofd en ministers*, over de 'constitutionele relaties' tijdens de oorlogsjaren 'niet verder uitwijden'.¹⁷⁷ Dat bemoeilijkt de beantwoording van de vraag of Wilhelmina in 1940 binnen de wet bleef toen zij De Geer tegen de zin van het kabinet tot ontslag dwong.

We zagen dat Wilhelmina zich door het ontbreken van het parlement gerechtigd voelde om de ministers ter verantwoording te roepen. Zij beschouwde zich volgens De Jong als 'representant van de continuïteit van de Nederlandse staat'.¹⁷⁸ Bovendien hield zij achtereenvolgende kabinetten indirect verantwoordelijk, wegens ernstige verwaarlozing van 's lands defensie, voor haar zo smadelijke vlucht uit haar vaderland. Grondwettelijk was er niets wat haar van optreden kon weerhouden, zeker als de ministers voor haar gedrag formeel de verantwoordelijkheid bleven dragen door aan te blijven.

Van Raalte constateerde dat ministers die keuze hadden. Na De Geer gingen velen dezelfde weg. Maar dat vormde voor Wilhelmina zelden een reden om haar beleid te wijzigen. Ze zocht een andere minister op die haar beleidskeuzes wel wilde accepteren. Ministers zaten volgens Van Raalte in een 'zwakke positie' omdat zij niet naar de steun van een meerderheid in het parlement konden verwijzen, laat staan dat zij de Kamer konden laten ontbinden om het op een stembusuitspraak te laten aankomen.

Het gegeven dat het kabinet op het moment van het vertrek kon bogen op het vertrouwen van de meerderheid van de Tweede Kamer, maakte weinig indruk op Wilhelmina. Haar brieven aan Juliana legden pijnlijk bloot dat zij neerkeek op het kabinet en weinig vertrouwen had in het parlement en het in haar ogen vastgeroeste Nederlandse partijstelsel.

Fasseur wees in zijn verdediging van Wilhelmina op het extra-parlementaire karakter van het kabinet-De Geer. Dat gaf haar ruimte om zich van het kabinet weinig aan te trekken. Snijdt dat argument hout? De Geer II steunde bij de totstandkoming in 1939 inderdaad niet op expliciete afspraken met de fracties. Dat was echter een bewuste keuze van De Geer om de drempel voor de ARP-fractie tot steun van de regering, zo laag mogelijk te houden. De fracties van RKSP, SDAP, VDB en CHU – met 68 van de 100 zetels een ruime meerderheid in de Tweede Kamer – gaven de regering hun volle steun. Het kabinet kon in de periode augustus 1939 tot aan mei 1940 regelmatig rekenen op de steun van de oppositie, uitgezonderd die van de NSB. Zelfs een krant als *De Telegraaf*, die het vertrek van Colijn diep betreurde en De Geer II uiterst kritisch ontving, werd gaandeweg steeds enthousiaster over de ministersploeg en prees de harmonieuze samenwerking.

De Jong stelt dat Wilhelmina met het ontslag van De Geer op het randje balanceerde van het oorbare.¹⁷⁹ Als er ministers waren geweest die haar schriftelijk hadden laten weten dat De Geer diende te verdwijnen en daar de verantwoordelijkheid voor wilden dragen, dan had dit misschien door de beugel gekund. Los van een mondelinge adhesiebetuiging van Gerbrandy, waren die er echter niet. Nu mocht de koningin volgens De Jong 'niet meer dan vertrouwen' dat haar handelen 'geen onoplosbare crisis zou doen ontstaan'.

Een van weinige ministers uit de Londense kabinetten die zijn kritiek op Wilhelmina aan het papier toevertrouwde, was liberaal Van Lidth de Jeude. De Jong schilderde hem af als een niet heel erg serieus te nemen feestneus die in alle goede restaurants van Londen

een bekende gast was. Hij werd in september 1942 minister van oorlog. Toen stond hij bekend als een trouw aanhanger van Wilhelmina en criticus van De Geer en zijn kabinet. Zijn houding veranderde bliksemsnel toen hij zelf als minister met haar te maken kreeg, zo blijkt uit zijn *Londense dagboeken*.

In juni 1943 schreef hij daarin: "Majesteit, Gij speelt een gevaarlijk spel, want telkens weer wilt gij roekeloos het schild van Uw onschendbaarheid wegwerpen."¹⁸⁰ Hij kwam na verloop van tijd tot de conclusie dat Gerbrandy eigenlijk een loopjongen was van de koningin. Hij vond dat de premier een kwalijke dubbelrol speelde die de eenheid van het kabinet ondergroef en geen ruggengraat toonde in het verkeer met de Mevrouw, zoals hij Wilhelmina na zijn aantreden in zijn dagboek aanduidde. Gerbrandy noemde hij 'de kleine man', wat hij niet alleen letterlijk bedoelde.

Uit het dagboek bleek dat ook andere ministers hun twijfels hadden over de samenwerking tussen Gerbrandy en de koningin. Steenberghe zei tegen Van Lidth: "De m-p is niet de raadsman maar de volgzame dienaar van H.M."¹⁸¹ Minister van justitie Van Angeren sloot niet uit dat Wilhelmina in geval van een crisis het ontslag van het kabinet zou aanvaarden en 'geen behoefte zou gevoelen van de benoeming van een nieuw kabinet'.¹⁸²

De overeenkomst met een conflict tussen staatshoofd en ministers tijdens de Eerste Wereldoorlog is te groot om hier onbesproken te laten. Ook in die jaren, toen de politieke partijen de Tweede Kamer met een 'Godsvrede' op bijna non-actief zetten, bemoeide Wilhelmina zich actief met het kabinetsbeleid. Dit tot grote frustratie van de toenmalige minister-president Cort van der Linden in de kwestie waarbij Wilhelmina weigerde akkoord te gaan met het ontslag van generaal Snijders.¹⁸³ Het dreigement dat het kabinet zou opstappen omdat het de ministeriële verantwoordelijkheid niet meer kon dragen, maakte op haar geen indruk. Zij zei dat men 'reizende heren niet moest ophouden'. Generaal Snijders bleef toen op zijn post.

De Jong constateerde dat het gedrag van Wilhelmina in normale tijden door geen kabinet zou zijn geaccepteerd.¹⁸⁴ Van Raalte schreef dat het in een dwangpositie brengen van de ministers door de koningin 'zacht uitgedrukt', 'op de rand van het constitutionele' was.¹⁸⁵

Was het ontslag terecht? Vaststaat dat de directe collega's van De Geer dit niet nodig vonden. Zij protesteerden zelfs tegen de dwang die Wilhelmina uitoefende op De Geer om terug te treden. De Geer was niet de ijzervreter die in die omstandigheden gewenst zou zijn, maar voldeed kennelijk in de ogen van het kabinet, met uitzondering van Gerbrandy. Hij kon vreemde beslissingen nemen – bijvoorbeeld het verzoek om naar Zwitserland te gaan – maar dat werd geaccepteerd. Een goede reden voor ontslag had kunnen zijn een voorstel om apart voor Nederland een compromisvoorstel met de nazi's te sluiten. In tegenstelling tot wat de enquêtecommissie concludeerde en historici als De Jong,¹⁸⁶ Fasseur¹⁸⁷ en Van Osch¹⁸⁸ hierover hebben geschreven, heeft hij echter nooit zo'n voorstel gedaan.

Wilhelmina maakte misbruik van haar positie toen zij in augustus 1940 dreigde met een constitutionele crisis als zij van het kabinet haar zin niet kreeg. Een koningin maakt deel uit van de regering en mag haar mening geven over het functioneren van een van de ministers. Ze mag proberen de rest daarvan te overtuigen. Maar dat geeft haar niet de positie om een minister-president, tegen de zin van de rest van het kabinet, tot ontslag

te dwingen. De Grondwet voorziet niet expliciet in de situatie dat een regering in ballingschap is. Het handelen van Wilhelmina druist in tegen de geest van het leerstuk van de ministeriële verantwoordelijkheid. De koningin ondermijnde die verantwoordelijkheid met haar dreigement om een constitutionele crisis te veroorzaken. De collega's hadden De Geer tot ontslag kunnen dwingen, de koningin niet.

Het argument dat zij op dat moment als vertegenwoordiger van de Nederlandse bevolking optrad, zoals De Jong stelde, is niet erg sterk om de eenvoudige reden dat zij die positie in ons staatsrecht niet heeft. Daar komt bij dat De Geer met zijn zogenaamde 'Dirksiaanse vredeswensen' op dat moment beter aansloot bij de opvattingen van de meerderheid van het parlement van dat moment. Dat bewees de massale bijval die Colijn in 1940 kreeg voor zijn brochure *Op de grens van twee werelden*.